

วารสารวิชาการ

ศิลป์ปัฒนธรรมอีสาน

สภาคือปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏแห่งประเทศไทย
กลุ่มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปีที่ ๑
ฉบับที่ ๑

ก

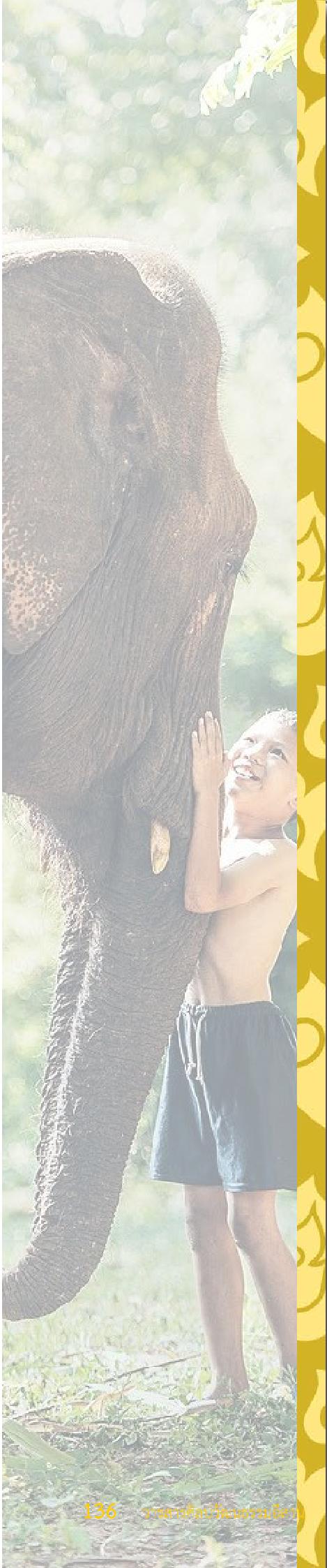
(มกราคม – มิถุนายน 2563)

ศิลปวัฒนธรรม
อีสาน

Journal of Isan Arts and Culture

ISSN : 2697-6463

08

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนโบราณเมืองภูมิป่อน และชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์

Cultural Landscape:

Ancient city of Phum Phon and Ancient city of
Mueang Surin

ศิริพร สุเมธารัตน์*

Siriporn Sumetharat

* รองศาสตราจารย์ สาขาประวัติศาสตร์ ข้าราชการบำนาญ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์

บทคัดย่อ

บทความนี้ได้ศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของชุมชนโบราณเมืองภูมิปือน และชุมชนโบราณ เมืองสุรินทร์ด้านภูมิทัศน์วัฒนธรรม เพื่อซึ่งให้เห็นการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ในการสร้างถิ่นฐานและการใช้ภูมิปัญญาที่จะเอาชนะธรรมชาติและสภาพแวดล้อมด้วยระบบ ชลประทาน และจากการเลือกภูมิประเทศที่เหมาะสมทำให้สามารถขยายความกว้างขวางของเมือง ได้ตามความสำคัญที่เกิดขึ้นตามยุคสมัย และมีความมั่นคงในอำนาจทางการเมือง ในบทสรุปได้ เสนอแนะใน 2 ประเด็นที่ควรศึกษาต่อคือการศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของทั้งสองนครนี้ โดยใช้หลักฐานเพิ่มเติมให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น รวมทั้งศึกษาทางด้านวิถีชีวิตของชุมชนที่สามารถ มองเห็นสภาพความเป็นอยู่ของคนในสังคม รวมทั้งประเพณีและวัฒนธรรม เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนา เมืองเก่าให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อไป

คำสำคัญ: ภูมิทัศน์วัฒนธรรม ระบบชลประทาน ภูมิปัญญา

ABSTRACT

This article examines the basic information of the ancient city of Phum Phon and the ancient city of Mueang Surin in the cultural landscape to indicate the interaction between humans and nature in the creation of settlements and the use of wisdom to overcome nature and the environment. With the irrigation system and from choosing the right terrain, it can expand the breadth of the city as based on the era and stability of political power. In the summary part, this article suggests 2 issues that should be further studied which are the studies of the histories of both cities by using more strong supporting evidences to make the studies clearer and the study of the way of life laid within communities which can show living conditions of people in such society including their traditions and cultures for the conservation and development of the ancient cities to reach the highest benefit.

Keywords: Cultural Landscape, Irrigation, Knowledge

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนโบราณเมืองภูมิโปงและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์

ศิริพร สุเมธารัตน์

บทนำ

บทความนี้เป็นการศึกษาเบื้องต้นเพื่อการเปรียบเทียบภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) ระหว่างชุมชนโบราณเมืองภูมิโปงกับชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ที่มีความก้าวกระนา دق และสมัยศิลปะพุริจนถึงสมัยปัจจุบันที่มีอายุประมาณกว่า 2000 ปี โดยศึกษาวิเคราะห์จาก ลักษณะทางกายภาพที่ปรากฏในพื้นที่ของชุมชนโบราณทั้งสองแห่ง ซึ่งเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่ มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และมีความสำคัญเกี่ยวกับการณ์และบุคลคลสำคัญที่ปรากฏในอารีก และเกี่ยวข้องกับชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้ โดยเชื่อว่าชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้จะต้องมีความ สำคัญในระบบการเมืองการปกครองถึงระดับคราใหญ่หรือมหานครในภูมิภาคอีสานได้ และมีความ สัมพันธ์เกี่ยวกับข้อการเมืองการปกครองของอาณาจักรโบราณสมัยอาณาจักรเจนละ ที่มีความเจริญ ในยุคต้นของประวัติศาสตร์ในดินแดนแถบนี้ รวมทั้งมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรโบราณสมัยเมือง พระนคร (Angkorian Period) ที่สืบท่อ กันมานานกว่า 900 ปี ดังนั้นการศึกษาเปรียบเทียบความสำคัญ ของชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้ จะเป็นการสำรวจเบื้องต้นเกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ ระบบภูมิทัศน์วิทยา ได้แก่ คุณคุณดิน ภาราย ระบบชลประทาน โบราณสถานโบราณวัตถุ ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เพื่อนำไปสู่การศึกษาวิจัยชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้ในเชิงลึกต่อไป

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนโบราณเมืองภูมิโปงและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์

ภูมิทัศน์วัฒนธรรม คือการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรม ที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองของผู้คนในท้องถิ่น โดยพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ปราการภูมิทัศน์ จากรากภพถ่ายทอดจากอาณาจักรเมืองชุมชนโบราณมากถึง 92 แห่ง (ทิวา ศุภจิรญา และผ่องศรี วนาสิน 2523 : 1-92) ได้มีการศึกษารูปแบบการตั้งชุมชนโบราณของจังหวัดสุรินทร์พบว่า การตั้งชุมชนโบราณ จะตั้งจากส่วนความลาดชันของพื้นที่จากเทือกเขาพนมดงรักทางทิศใต้ของเมืองสุรินทร์ไปยังลำน้ำ และแม่น้ำที่สำคัญของจังหวัดสุรินทร์ โดยคำนวณระยะห่างของชุมชนแต่ละแห่งพบว่า การตั้งชุมชน โบราณจะตั้งอยู่ห่างจากแหล่งน้ำประมาณ 1 กิโลเมตร โดยชุมชนโบราณที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำมากที่สุด ประมาณ 1.9 กิโลเมตร (บุญสม สังข์สาคร 2536 : 26) คนในชุมชนโบราณเหล่านี้จะตั้งถิ่นฐาน โดยสัมพันธ์กับปัจจัยธรรมชาติ เช่นที่ราบลุ่มแม่น้ำ แหล่งแร่ธาตุ หรือบริเวณแม่น้ำมาสนบกัน ซึ่งชุมชน โบราณเมืองภูมิโปงเป็นชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในส่วนลาดชันที่สุด คือตั้งอยู่บริเวณที่ลาดเชิงเขาพนม ดงรักตอนใต้ของจังหวัดสุรินทร์ มีความสูงประมาณ 160 – 200 เมตรจากระดับทะเลplain ลักษณะ ส่วนชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มตอนกลางของเมืองสุรินทร์ มีความสูงประมาณ 140 – 160 เมตร จากระดับทะเลplain (บุญสม สังข์สาคร 2536 : 29) ชุมชนโบราณทั้งสองแห่ง นี้จึงมีลักษณะพิเศษที่เกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์ ระบบภูมิทัศน์วิทยา โบราณสถานโบราณวัตถุ ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญยิ่งในอีสานได้

1. สภาพภูมิศาสตร์

สภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ คือการศึกษา ถึงบริบทของสภาพภูมิประเทศที่เอื้ออำนวยต่อการตั้งถิ่นฐาน โดยเกี่ยวข้องกับ ภูเขา แหล่งน้ำธรรมชาติ และลักษณะธรณีวิทยา ซึ่งชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้ตั้งอยู่ห่างกันประมาณ 50 กิโลเมตร อยู่ในลักษณะ สภาพภูมิศาสตร์เดียวกัน คือ อยู่ในเขตอีสานใต้บริเวณแอล朵ราชาที่มีเทือกเขานมดงรักเป็นขอบ แอ่งด้านใต้ เทือกเขานี้เป็นสันพรหมแคนระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา ที่มีความสูงต่ำของ ที่ลาดเชิงเขาแตกต่างกัน กล่าวคือบริเวณที่ลาดเชิงเขานมดงรักลงไปถึงแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดสุรินทร์ จะมีความสูงจากระดับทะเลปานกลางเฉลี่ย 120 – 200 เมตร ลักษณะภูมิประเทศของอีสานใต้ จึงเป็นพื้นที่สูงมากกว่าพื้นที่ของเทือกเขานมดงรักด้านใต้ลงไป จึงเรียกพื้นที่บริเวณอีสานใต้ทั้งหมด เป็นภาษาเขมรถิ่นไทยว่า “ເຈືອນລື່ອ”¹ ส่วนที่ลาดเชิงเขานมดงรักด้านใต้เป็นพื้นที่ราบต่ำในประเทศไทย กัมพูชา มีความสูงประมาณ 80 – 90 เมตรจากระดับทะเลปานกลาง จึงเรียกลักษณะภูมิประเทศ ในประเทศไทยกัมพูชาเป็นภาษาเขมรถิ่นไทยว่า “ເຈືອນກຽມ”² ลักษณะความลาดชันของพื้นที่ทำให้ ทางน้ำไหลจากเทือกเขาแห่งนี้อยู่ในแนวเหนือใต้ ไหลลงสู่พื้นที่ราบที่ต่อเนื่องจากเทือกเขานมดงรัก โดยจะมีลักษณะค่อย ๆ ลาดเอียงไปทางทิศเหนือลงสู่ลุ่มแม่น้ำมูล ส่วนการไหลของทางน้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลจากเทือกเขานมดงรักจะทำให้เกิดเป็นช่องเขาหรือหุบเขาแนวเหนือใต้ (เด่นโชค มั่นใจ และคณะ 2543 : 1-9) ซึ่งช่องเขาของทิวเขานมดงรักตลอดแนวมีประมาณ 77 ช่องเขา ช่องเขา ที่สำคัญคือ ช่องตะโก ช่องตาเมื่อน ช่องเสเม็ด ช่องจอม ช่องพริก ช่องสำโรง ช่องสะจำ ช่องเขานมดงรัก ช่องเขาพระวิหาร ช่องอานม้า ช่องเม็ก ช่องบก เป็นต้น (อภิสัคติ โสมอินทร์ 2525 : 40) ช่องเขาเหล่านี้จึงเป็นช่องเขาติดต่อของกลุ่มชนหลายชาติพันธุ์ของสองแผ่นดิน โดยเฉพาะเป็นเส้นทางติดต่อ ไปมาของผู้คนระหว่างชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ กับอาณาจักรเจนและ อาณาจักรขอมเมืองพระนคร

สำหรับแหล่งน้ำที่สำคัญในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ มีแม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำสายใหญ่ไหลผ่านทาง ตอนเหนือของพื้นที่ บริเวณอำเภอชุมพลบุรี อำเภอท่าตูม และอำเภอรัตนบุรี และมีลำน้ำสายสำคัญ ที่ไหลมาจากเทือกเขานมดงรักลงไปรวมกับแม่น้ำมูล คือลำน้ำชีและลำห้วยทับทัน โดยลำน้ำชีไหลจาก เทือกเขานมดงรักลงใต้ผ่านมาทางทิศตะวันตกของชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ และเป็นสันกันเขตแดน ของจังหวัดสุรินทร์กับจังหวัดบุรีรัมย์ ส่วนลำห้วยทับทันไหลมาจากเทือกเขานมดงรัก จะมีลำน้ำสายเล็กที่ไหลมาสบกันหลายสาย กล่าวคือลำน้ำเสนอที่ไหลจากเทือกเขานมดงรักผ่านชุมชนโบราณ เมืองภูมิป่าทางด้านทิศตะวันตกจะไหลไปสบกับลำห้วยทับทันที่อำเภอปรางค์กู่ จังหวัดศรีสะเกษ และกลายเป็นลำห้วยทับทันไหลไปสบแม่น้ำมูลที่อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ เป็นเส้นกันเขตแดน ของจังหวัดสุรินทร์และจังหวัดศรีสะเกษ แหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้จึงเป็นสภาพภูมิประเทศที่เหมาะสม ในการตั้งหลักแหล่งของมนุษย์ในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ที่สำคัญยิ่ง

2. ระบบภูมิทัศน์วิทยา

ภูมิทัศน์วิทยา (Landscape Ecology) หมายถึงการศึกษาภูมิป่าและภูมิทัศน์พื้นที่ของชุมชนโบราณที่ถูกเปลี่ยนแปลงไปเพื่อการตั้งถิ่นฐานให้ดำรงอยู่ด้วยความผาสุกและมั่นคงของชุมชนซึ่งในพื้นที่ชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ จะพบหลักฐานที่มีนุษย์ทำขึ้นคิดขึ้นที่จะเปลี่ยนแปลงพื้นที่ให้มีลักษณะผังเมืองที่มีรูปแบบเฉพาะกลมกลืนกับสภาพภูมิประเทศเพื่ออำนวยประโยชน์การอยู่อาศัยรวมกัน ซึ่งรูปธรรมที่ปรากฏเห็นได้ชัดเจน คือ คุ้นดิน บาราย และระบบคลประทาน

2.1 คุ้นดิน

การขุดคุ้นดินล้อมรอบแหล่งชุมชน เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อจุดประสงค์ในการใช้ประโยชน์อย่างโดยย่างหนึ่งหรือหลาย ๆ อย่างรวมกัน กล่าวคือ เพื่อเป็นการกำหนดขอบเขตบริเวณแหล่งชุมชนของตน เพื่อก้ากเก็บน้ำใช้เป็นประโยชน์สำหรับชุมชน เพื่อสะดวกในการคมนาคมภายในหรือเชื่อมโยงกับทางน้ำอื่น ๆ หรือเพื่อเป็นการป้องกันข้าศึกศัตรูจากภัยนอก ซึ่งชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์มีลักษณะคุ้นดินที่ทำให้ผังเมืองมีลักษณะเด่นเฉพาะแตกต่างกัน ดังนี้

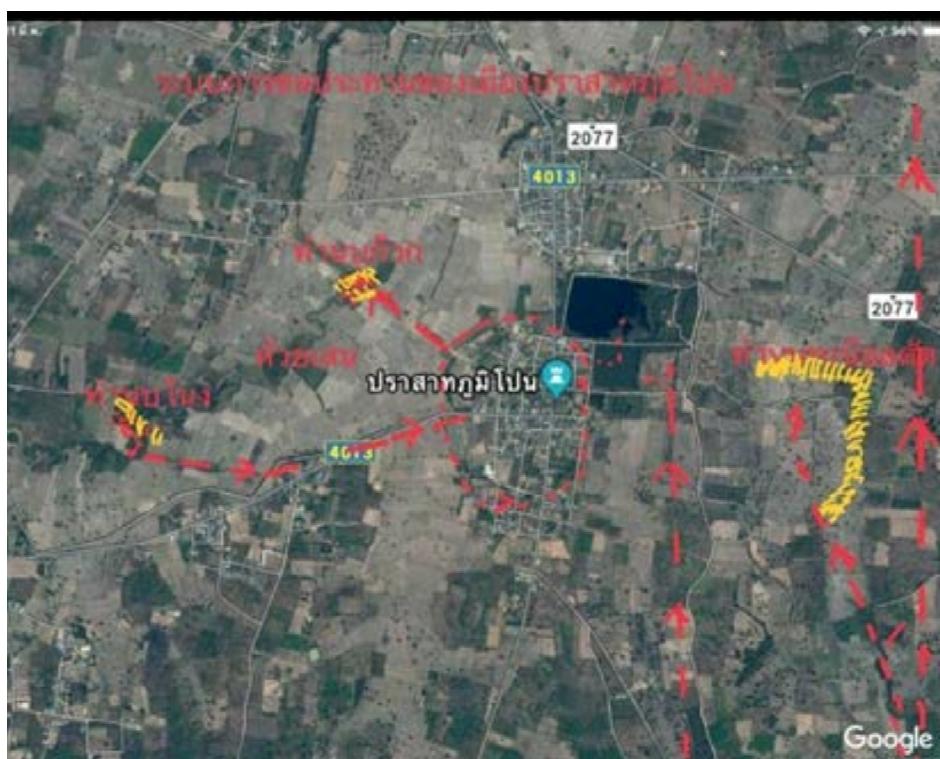
2.1.1 ชุมชนโบราณเมืองภูมิป่า ตั้งอยู่ที่บ้านภูมิป่า ตำบลลดม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ มีลักษณะคุ้นดินที่ล้อมรอบชุมชนโบราณพื้นที่ทรงกลมมีความกว้างในยุคศิลปтверาวดี³ เป็นคุ้นดินชั้นเดียวมีลักษณะเป็นคุน้ำอยู่ภายนอกและคันดินอยู่ภายนอกมีเส้นขอบล้อมรอบยาวประมาณ 3.25 กิโลเมตร คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 456 ไร่⁴ เป็นชุมชนโบราณขนาดใหญ่⁵ แสดงถึงต้องมีจำนวนประชากรอาศัยจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีชุมชนโบราณใกล้เคียงคือชุมชนโบราณบ้านดม ซึ่งห่างกันเพียง 300 เมตร โดยมีบารายขนาดใหญ่คือหนองสะปรือเชื่อมต่อชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้คล้ายเป็นชุมชนโบราณคู่แฝดที่มีความเจริญรุ่งยุคสมัยกันนานกว่าพันปีมาแล้ว

ภาพที่ 1 ภาพชุมชนโบราณเมืองภูมิเป็นจากภาพถ่ายทางอากาศ

ที่มา : ทิวา ศุภจารย์ และผ่องศรี วนาสิน : เลขที่ 65-062.

สำหรับพื้นที่ตั้งของชุมชนโบราณเมืองภูมิเป็นนี้จะเป็นพื้นที่ซึ่งมีความสูงที่สุดมากกว่าชุมชนโบราณอื่น ๆ ของจังหวัดสุรินทร์ คือมีความสูงมากกว่า 180 เมตรจากระดับทะเลปานกลาง จากการที่มีภูมิประเทศดังกล่าวจึงเกิดปัญหาขาดแคลนน้ำ เพราะน้ำที่ไหลมาจากเทือกเขานมดงรักจะไหลลงไปพื้นที่ต่ำกว่าอย่างรวดเร็ว จึงทำให้คนในชุมชนโบราณแห่งนี้รู้จักวิธีการปรับตัว (adaptation) ด้วยการทำคูน้ำรอบเมืองสำหรับกักเก็บน้ำไว้ใช้ ในขณะเดียวกันสภาพทางธรณีวิทยาที่มีสภาพเป็นทิනทราย อยู่ในหมวดทินโโคกรวดที่ประกอบด้วยหินโคลนและหินทรายเป็นที่ไม่คงทนต่อการผุพัง รวมทั้งเป็นชั้นหินที่มีเกลือทำให้สภาพดินบริเวณนี้มีลักษณะดินร่วนปนทรายมีการชะล้างสูง ไม่อุ่มน้ำ ทำให้น้ำฝนที่ตกลงมาซึมหายไปอย่างรวดเร็ว (เด่นโฉค มั่นใจ และคณะ 2543 : 1-9) อันเป็นสาเหตุสำคัญที่ขาดแคลนน้ำในช่วงแล้ง และบางแห่งจะมีดินเค็มปราภูอยู่ ดังนั้นนอกจากจะขาดคุณค่าดินล้อมรอบตีนเนินให้สามารถเก็บกักน้ำไว้ใช้แล้ว ยังมีการสร้างบารายจำนวนมากกักเก็บน้ำที่ไหลมาจากเทือกเขานมดงรักไว้ใช้แก้ไขปัญหาขาดแคลนน้ำสำหรับอุปโภคบริโภค ดังปรากฏจำนวนบารายและสระน้ำในพื้นที่มากกว่า 18 แห่ง รวมพื้นที่ประมาณ 300 ไร่

ภาพที่ 2 ภาพชุมชนโบราณเมืองภูมิเป็นแสดงระบบคุ้นดิน บารายและระบบชลประทาน

ที่มา : พิจัย สิงห์ชัย 2562 : ดัดแปลงภาพจาก Google.

2.1.2 ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ตั้งอยู่ที่เขตเทศบาลเมือง ตำบลโนนเมือง อำเภอเมือง จังหวัด สุรินทร์ มีลักษณะคุณค่านิยม 2 ชั้น แบ่งพื้นที่เมืองออกเป็น 2 ส่วน คือชุมชนโบราณชั้นในกับชุมชนโบราณ ชั้นนอก โดยมีกำแพงดินและคูน้ำชั้นในกันพื้นที่สองบริเวณนี้ สำหรับบริเวณพื้นที่ชุมชนโบราณชั้นใน จะเป็นลักษณะคุ้นเคยดินล้อมรอบเป็นรูปวงรีแนวเส้นไม้สำมะเสมอ สันนิษฐานว่าฯจะมีความเก่าแก่ อายุในยุคสมัยศิลปะทวาราวดี ส่วนบริเวณพื้นที่ชุมชนชั้นนอก จะมีกำแพงดินและคูน้ำขนาดข้างสอง ด้านล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน ซึ่งเป็นลักษณะชุมชนโบราณสมัยศิลปะลพบุรี⁶ เป็นชุมชน โบราณขนาดใหญ่มากเป็นพิเศษมีพื้นที่รวม 4.831 ตารางกิโลเมตรหรือ 3,019.375 ไร่⁷ แบ่งเป็นพื้นที่ ชุมชนโบราณชั้นในมีพื้นที่ 1.645 ตารางกิโลเมตรหรือ 1,028.125 ไร่ และพื้นที่ชุมชนโบราณชั้นนอก มีพื้นที่ 3.186 ตารางกิโลเมตรหรือ 1,991.25 ไร่ (บัญญัติ สารช์สาย 2545 : 27)

ภาพที่ 3 ภาพชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์จากภาพถ่ายทางอากาศ แสดงพื้นที่บริเวณอนุรักษ์ คุ้มครอง กำแพงเมืองชั้นในและชั้นนอกและมีเส้นทางรถไฟตัดผ่านคุ้มครองกำแพงเมืองชั้นนอก ที่มา : บัญญัติ สารช์สาย 2545 : 35.

ลักษณะกำแพงเมืองของชุมชนโบราณชั้นในกับชุมชนโบราณชั้นนอกจะมีลักษณะแตกต่าง กัน กล่าวว่าคือชุมชนโบราณชั้นในจะมีกำแพงเมืองและคูเมืองเพียงชั้นเดียว โดยกำแพงเมืองอยู่ด้าน ในของคุเมือง เรียกว่ากำแพงเมืองและคูเมืองชั้นใน ซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกันขนาดเป็นคูและกำแพงเมือง โดยรอบ มีลักษณะเป็นเส้นโค้งและมีรูปร่างคล้ายหัวใจ โดยที่ปลายแหลมตอนล่างของหัวใจอยู่บริเวณ วัดสระจุมพล สภาพคูเมืองชั้นในด้านตะวันออกจะเหลือให้เห็นเพียงคูเมืองไม่มีกำแพงเมือง เนื่องจาก ถูกทำลายเพื่อทำถนนกรุงศรีนอกราช ทำให้คูเมืองชั้นในทางทิศตะวันออกจะเหลือเพียง 2 แห่งเท่านั้น คือบริเวณวัดจุมพลกับสวนสาธารณะหนองยาوا⁸ โดยที่คูเมืองบริเวณวัดสระจุมพลจะมีความยาว มากที่สุดของคูเมืองด้านนี้ และบางส่วนของคูเมืองด้านนี้ถูกทำลาย เพื่อเตรียมสร้างสถานที่ราชการ

ได้แก่ หอประชุมจังหวัด สำนักงานสาธารณสุขอำเภอเมือง สำนักงานอำเภอเมือง องค์การบริหารส่วนจังหวัด บางส่วนของสถานีตำรวจนครบาลเมือง สำนักงานเหล่ากาชาดจังหวัด บ้านพักนารักษ์จังหวัด บ้านพักข้าราชการสัสดีจังหวัด สำนักงานอัยการจังหวัดและสวนสาธารณะหนองยา

คุณเมืองชั้นในด้านเหนือจะวางตัวตามแนวของถนนกรุงศรีในซึ่งเดิมเป็นกำแพงเมือง มีลักษณะคุณเมืองโคลงคล้ายกับส่วนโคลงที่อยู่ต้านบนของรูปหัวใจ ไม่ปรากฏสภาพของคุณเมืองและกำแพงเมืองให้เห็นตลอดแนว เพราะมีการสร้างป้อมน้ำมันเอสโซ่ สำนักงานเทศบาลเมือง อาคารพาณิชย์ ตลาดสดเทศบาลเมือง สำนักงาน ปศุสัตว์จังหวัด โรงพยาบาล 3 สำนักงานสหกรณ์จังหวัด คุณเมืองชั้นในด้านนี้จะวางตัวขนาดใหญ่กว่าที่อยู่ติดกับการวางตัวของคุณเมืองชั้นนอกด้านเหนือด้วย โดยมีระยะห่างของคุณเมืองทั้งสองชั้นประมาณ 100-200 เมตร (บัญญัติ สังเขปสาย 2545 : 2)

คุณเมืองชั้นในด้านตะวันตก เป็นส่วนต่อจากสำนักงานสหกรณ์จังหวัด ยาวเป็นแนวโคลงรอบเมืองไปทางทิศใต้จนถึงปลายแหลมที่สร้างด้วยหินพลาสติก ความยาวมากกว่าคุณเมืองชั้นในทุกด้านที่กล่าวมา ทั้งยังมีสภาพ คุณเมืองคู่กับกำแพงเมืองซึ่งเป็นกำแพงดินให้เห็นได้ชัดเจนมากกว่าคุณเมืองด้านอื่นๆ แม้ว่าจะเป็นกำแพงดินที่มีการตอกแต่งปรับเปลี่ยนจากกำแพงดินเดิมก็ตาม นอกจากนี้กำแพงดินและคุณเมืองตลอดแนวนี้จะถูกตัดตอนด้วยถนน 6 สาย ได้แก่ ถนนศรีบัวราย ถนนหลักเมือง ถนนโพธิ์รัง ถนนเทศบาล 3 ถนนพรหมเทพ และถนนภักดีชุมพล ซึ่งแนวคุณเมืองด้านนี้จะถูกถอนทำสถานที่ราชการ คือสำนักงานที่ดินจังหวัด สำนักงานประจำจังหวัด สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด

สำหรับคุณเมือง กำแพงเมืองชั้นนอกจะมีลักษณะแตกต่างจากคุณเมืองชั้นใน คือมีรูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า แนวคุณเมืองด้านกว้างจะวางตัวขนาดกันในแนวตะวันตกเฉียงเหนือ-ตะวันออกเฉียงใต้ โดยคุณเมืองชั้นนอกด้านกว้างจะวางตัวขนาดกันในแนวตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ และมีความยาวของด้านคู่ขนาดใกล้เคียงกัน กล่าวคือ แนวคุณเมืองด้านยาวที่อยู่ทางตอนเหนือกวัดความยาวได้ประมาณ 2.5 กิโลเมตร ในขณะที่แนวคุณเมืองด้านยาวที่อยู่ทางตอนใต้กวัดความยาวได้ประมาณ 2 กิโลเมตร ส่วนแนวคุณเมืองด้านกว้างที่อยู่ทางตะวันตกกวัดความยาวได้ประมาณ 1.2 กิโลเมตร (บัญญัติ สังเขปสาย 2545 : 3)

ในส่วนกำแพงเมืองชั้นนอกด้านตะวันตก จะตั้งอยู่ห่างจากสี่แยกตันโพธิ์ไปทางลำชี ตามถนนหลักเมืองเป็นระยะทางประมาณ 850 เมตร พบว่า สภาพคุณเมืองไม่สมบูรณ์ตลอดแนว โดยที่คุณเมืองที่อยู่ทางด้านเหนือของถนนหลักเมืองนั้น คงเหลือแต่เพียงคุณเมืองด้านนอก ส่วนกำแพงเมืองและคุณเมืองด้านในนั้นถูกทำลายและลบปรับเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนที่มีรายได้น้อยตลอดแนว มีแต่คุณเมืองด้านใต้ของถนนหลักเมืองเท่านั้นที่ยังคงสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ ความสมบูรณ์ที่ว่าวนี้ คือมีสภาพกำแพงดิน ตั้งขนาดด้วยคุณเมือง 2 ด้าน วัดความกว้างของคุณเมืองด้านนี้ได้ประมาณ 60 เมตร เท่ากัน เป็นเส้นตรงตลอดแนว โดยมีถนนโพธิ์รังตัดตอนของแนวคุณเมือง ขนาดไปกับแนวคุณเมืองชั้นในด้านตะวันตกบริเวณคุณเมืองส่วนต่อเนื่องนี้จะมีสภาพสมบูรณ์ มีกำแพงเมืองและคุน้ำขนาดสองข้าง มีความร่มรื่นลงมาก วัดความยาวได้ประมาณ 1 กิโลเมตร (บัญญัติ สังเขปสาย 2545 : 3) ได้รับการบูรณะโดยกรมศิลปากร นำเสียดายที่สภาพคุณเมืองไม่สมบูรณ์ตลอดแนว เนื่องจากคุณเมืองกำแพงเมืองส่วนนี้ถูกตัดตอนด้วยถนนเทศบาล 3 และต่อแนวคุณเมืองไปทางตะวันออกบริเวณชุมชนพรหม

เทพ คุเมือง-กำแพงเมืองถูกทำลายปรับเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้น้อยอยู่อย่างหนาแน่น คุเมืองส่วนนี้ยังถูกตัดตอนด้วยถนน 5 สาย ได้แก่ ถนนพรหมเทพ ถนนวัดดีชุมพล ถนนศรีจุมพล 1 ถนนศรีจุมพล 2 และถนนเทศบาล 2 จนถึงสีแยกที่เป็นจุดตัดระหว่างถนนศรีจุมพลกับถนนเทศบาล 2 และถนนเทศบาล 4 ซึ่งจะเป็นส่วนของคุเมืองขั้นนอกด้านตะวันออกต่อไป

สภาพคุเมืองขั้นนอกด้านตะวันออกนั้นมีความชัดเจนน้อยกว่าคุเมืองทุกด้าน เพราะถูกทำลายกำแพงเมืองและถนนคุเมืองมีผู้ยึดครองอยู่อาศัยตลอดแนว จะเหลือให้เห็นเพียงคุเมืองด้านนอก ไม่มีกำแพงдинและคุเมืองด้านใน ส่วนของคุเมืองด้านนอกมีแนววางตัวไม่ติดต่อกัน แบ่งได้เป็น 4 ส่วน ส่วนที่ 1 เป็นคุเมืองที่ตั้งอยู่ระหว่างถนนเทศบาล 4 กับคลองชลประทาน ถัดมาเป็นหย่อมของคุเมืองส่วนที่ 2 และส่วนที่ 3 ซึ่งอยู่ใกล้กับถนนศรีสารและส่วนที่ 4 อยู่ติดกับตลาดน้อย เป็นแนวไปทางด้านหลังของสำนักงานคณะกรรมการเลือกตั้งจังหวัดสุรินทร์จนบรรจบกับถนนเทศบาล 1 ซึ่งเป็นจุดสิ้นสุดของคุเมืองขั้นนอกด้านตะวันออก

สภาพคุเมืองขั้นนอกด้านเหนือนั้น วางตัวไปตามแนวถนนเทศบาล 1 ซึ่งเป็นกำแพงเมืองเก่าถูกขนาดห้ามเดินทางด้วยคุเมืองขั้นนอกทั้ง 2 ด้าน บริเวณคุเมืองด้านในของกำแพงขั้นนอกถูกถอนและสร้างตึกແ自来และสถานที่ต่าง ๆ เช่น โรงพยาบาลรวมแพทย์ สำนักงานไปรษณีย์ ธนาคารสหกรณ์ เพื่อการเกษตร สำนักงานชุมชนสายโทรศัพท์ ศูนย์ป้ำไม้จังหวัด ต่อแนวตรงไปเป็นชุมชนเทศบาลอนุสรณ์ ซึ่งเป็นชุมชนแอดอัดอยู่บริเวณคุเมืองขั้นในของกำแพงขั้นนอก ส่วนบริเวณคุเมืองขั้นนอกของกำแพงขั้นนอกยังมีเหลือสภาพให้เห็นเป็นแนวยาวบริเวณตรงข้ามโรงพยาบาลรวมแพทย์และถูกถอนบางส่วนเป็นทางเข้าวัดหนองบัว ซึ่งอยู่นอกกำแพงและคุน้ำขั้นนอก คุน้ำสายนี้ถูกถอนเป็นอาคารพาณิชย์ ห้างสรรพสินค้าเพชรเกษมพลาซ่า มีวงเวียนน้ำพุเป็นหลักผ่านไปยังโรงพยาบาลสุรินทร์รวมแพทย์ ห้างสรรพสินค้าสุรินทร์พลาซ่า ตรงไปยังชุมชนเทศบาลอนุสรณ์ไปบรรจบกับคุเมืองขั้นนอกด้านตะวันตกโดยมีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-อุบลราชธานีตัดผ่านคุน้ำกำแพงเมือง

จากสภาพคุเมืองกำแพงเมืองขั้นในและขั้นนอกของชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ที่ยังคงเหลือในปัจจุบัน แสดงถึงการขยายเมืองโดยมิได้ให้ความสำคัญกับหลักฐานทางโบราณคดีอันมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของคนสมัยโบราณซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ จึงจำเป็นต้องหาทางแก้ไขโดยด่วนเพื่อการอนุรักษ์ต่อไป

2.2. บาราย

บาราย⁹ (Baray) คือแหล่งน้ำที่เกิดจากการสร้างของมนุษย์สำหรับกักเก็บน้ำ บารายแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือบารายที่มีลักษณะเป็นเค้าโครงกรอบสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวราบที่เป็นคุน้ำล้อมรอบชุมชนโบราณหรือศาสนสถาน และบารายที่มีรูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ใช้กักเก็บน้ำให้ครบพื้นดินบางแห่งจะชุดเป็นสรระลึกตลอดบริเวณ บางแห่งจะชุดบริเวณแหล่งน้ำเดิม โดยชุดเป็นร่องเฉพาะขอบบารายนำดินขึ้นมาตามให้เป็นคันดินสูง เพื่อใช้รับน้ำและรักษาระดับน้ำไว้ให้สูง มีช่องรับน้ำเข้าและระบายน้ำออก สามารถปล่อยน้ำให้หลอกไปโดยวิธีการแบบธรรมชาติ สำหรับหลักฐานการชุดบารายเชื่อว่ามีการชุดมาตั้งแต่สมัยขอมก่อนเมืองพระนครเป็นต้นมา ประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 – 20 โดยพบว่าการสร้างบารายเหล่านี้มีจุดประสงค์การสร้างแตกต่างกันกล่าวคือ สร้างโดยปัจจัย

ด้านคติความเชื่อทางศาสนาหรือสร้างโดยปัจจัยเพื่อประโยชน์ของการดำรงชีพของมนุษย์ โดยที่ว่าไป
บารายส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ใกล้กับศาสนสถานคือปราสาทอิฐ และปราสาทหิน (คิตศิลป์ ลิ้มศรีสกุลวงศ์
2555 : 11-12) ซึ่งบารายที่ปรากฏในชุมชนโบราณเมืองภูมิโปนและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ มีดังนี้

2.2.1 บารายชุมชนโบราณเมืองภูมิโปน บารายที่ปรากฏในพื้นที่ชุมชนโบราณเมืองภูมิโปน
มีลักษณะผังเมืองที่มีความโดดเด่นทั้งนี้เกิดจากข้อจำกัดของพื้นที่ซึ่งตั้งอยู่บริเวณที่ลาดเชิงเขา
ดังนั้นการสร้างบาราย จึงวางผังในลักษณะลดหลั่นกันตามระดับความสูงต่ำ เพื่อรับน้ำไว้ให้มากที่สุด
สำหรับบารายที่มีความสำคัญของชุมชนโบราณแห่งนี้ คือ กลุ่มบารายที่อยู่ทางตะวันออกเป็นบริเวณ
ที่มีความสูงประมาณ 188 เมตรจากระดับทะเล平原กลาง ซึ่งสูงกว่าบริเวณที่ตั้งของชุมชนโบราณ
ที่ลาดเอียงต่ำลงไปทางทิศตะวันตกและทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ที่มีระดับความสูงประมาณ
180 เมตรจากระดับทะเล平原กลาง กลุ่มบารายนี้เป็นรูปร่างสี่เหลี่ยม ผืนผ้า จำนวน 4 แห่ง
จะวางผังทางด้านยาวอยู่ในแกนทิศตะวันออกตะวันตก โดยบารายจะวางแนวเรียงตัวกันจากทิศใต้
ไปทิศเหนือ มีพื้นที่ลดหลั่นลงไป บารายที่อยู่ท้ายสุดอยู่ทางทิศเหนือจะมีพื้นที่ต่ำสุด มีคันดินสูงใหญ่
กันเป็นผนังของบารายไว้ บารายทั้ง 4 แห่งคือ หนองสรະลำเจียก หนองสระตา หนองสระตรา¹⁰
และหนองสระปือ¹⁰ บารายแต่ละแห่งมีความกว้างใหญ่ไม่เท่ากัน บารายที่อยู่พื้นที่ตอนบนมี
จำนวน 2 แห่ง โดยตั้งอยู่เคียงข้างกัน คือ หนองสรະลำเจียก มีพื้นที่จำนวน 3 ไร่ 3 งาน 38 ตารางวา
มีขนาดเล็กสุดและหนองสระตา (สรากนาล)¹¹ มีจำนวนพื้นที่ 18 ไร่ 2 งาน 57 ตารางวา ถัดลงไปตรง
กลางของกลุ่มบารายนี้คือ หนองสระตรา เป็นบารายขนาดกลาง มีพื้นที่ 33 ไร่ 3 งาน 66 ตารางวา
และบารายที่อยู่ท้ายสุดพื้นที่ต่ำสุด คือ หนองสระปือ มีจำนวนพื้นที่ 157 ไร่ 3 งาน 80 ตารางวา¹²
ซึ่งคันดินทางทิศเหนือของบารายหนองสระปือนอกจากจะใช้ประโยชน์เป็นทำนบกันน้ำแล้วยังใช้
ประโยชน์เป็นกำแพงเมืองของชุมชนโบราณอีกด้วย การวางผังบารายจึงแสดงถึงภูมิปัญญาของการ
จัดการพื้นที่ในการรับน้ำเข้ามาเพื่อกักเก็บน้ำไว้ให้มากที่สุดมิให้เกิดปัญหาขาดแคลนน้ำใช้ กล่าวคือ
เมือน้ำไหลผ่านเข้ามาสู่คูรับน้ำและส่งน้ำเข้าบารายหนองสระตราเต็มที่แล้ว มวลน้ำก็จะไหลลง
ไปบริเวณช่องทางระบายน้ำลั่นกว้างประมาณ 3 เมตรที่เชื่อมต่อจากบารายหนองสระตราไปยัง
บารายหนองสระปือ ที่อยู่ในพื้นที่ต่ำกว่าและเป็นบารายขนาดใหญ่ที่สุด เพื่อรองรับมวลน้ำทั้งหมด
ดังนั้นพื้นที่ของบารายกลุ่มนี้จึงสามารถรับน้ำที่ไหลในฤดูน้ำหลากลงมาจากเทือกเขานมดรักไว้ได้
จำนวนมาก จึงทำให้ผู้คนมากมายที่อาศัยอยู่ในชุมชนโบราณเมืองภูมิโปนสามารถใช้ประโยชน์
จากน้ำในบารายในการดำรงชีพ ทั้งด้านการเพาะปลูก การอุปโภคบริโภค เป็นแหล่งอาหารจากสัตว์น้ำ
สัตว์ป่า รวมทั้งประโยชน์จากการต้นไม้นานาชนิดที่เป็นทั้งต้นไม้ขนาดใหญ่ในการสร้างที่อยู่อาศัย
ผลไม้ป่า และต้นสมุนไพรในการประกอบการทำยา הרักษาโรคชนิดต่าง ๆ ให้กับคนในชุมชนโบราณแห่งนี้
และสืบท่อมาจนถึงปัจจุบัน

2.2.2 บารายชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ บารายที่ปรากฏในชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ นักวิจัยจะเป็นคุณ้ำรอบชุมชนโบราณที่มี 3 ชั้nl้อมรอบตัวเมืองแล้ว ในส่วนสร้างน้ำชุดรูปสี่เหลี่ยม ผืนผ้าที่มีขนาดเล็กจะกระจายอยู่ในพื้นที่ชุมชนภายในชุมชนโบราณทั้งชั้นในและชั้นนอก ส่วนบารายขนาดใหญ่ของชุมชนโบราณแห่งนี้จะอยู่ทางทิศตะวันออกถัดจากคุ้นดินชั้นนอกที่มีบริเวณกว้างขวาง แต่เดิมบริเวณน้ำชาวบ้านเรียกว่า “เวียงเญ”¹³ เพราะบริเวณนี้เคยเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ยาวตลอดแนว จากหลักฐานภาพถ่ายทางอากาศเมื่อกว่า 30 ปีที่แล้วได้พบลักษณะคันดินปิดกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมคล้าย บารายขนาดใหญ่ (ทิวา ศุภจารย์ 2536 : 6) ปัจจุบันถูกกรมป่าไม้ประกาศให้เป็นสถานที่ราชการคือเป็นที่ตั้งโรงเรียน คือโรงเรียนสุริยาการ โรงเรียนสิรินธร โรงเรียนอนุบาลสุรินทร์ โรงเรียนเมืองสุรินทร์ วิทยาลัย คือ วิทยาลัยเทคโนโลยีสุรินทร์ วิทยาลัยอาชีวศึกษาสุรินทร์ และโรงพยาบาลสุรินทร์ สำหรับบริเวณทิศตะวัน ตกของชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์บริเวณบารายรับน้ำจะอยู่หลังคูเมืองชั้นในอยู่ทางทิศตะวันออกของวัด โคกบารายเรียกว่า “หนองบาราย” หรือ “หนองบัวราย” ซึ่งมีร่องรอยการขุดคันดินกันเป็นที่กักเก็บน้ำ ส่วนทิศเหนือจะมีบารายรับน้ำ 2 แห่งอยู่นอกกำแพงและคูเมืองชั้นนอก คือ หนองคุม และหนองบัว ดังนั้นชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์จึงมีบารายอยู่ 4 แห่งคือทางทิศตะวันออก 1 แห่ง ทิศตะวันตก 1 แห่ง และทิศเหนือ 2 แห่ง เพื่อใช้ประโยชน์ในการกักเก็บน้ำและระบายน้ำออกไปเพื่อป้องกันน้ำท่วมในตัวเมือง

2.3 ระบบชลประทาน

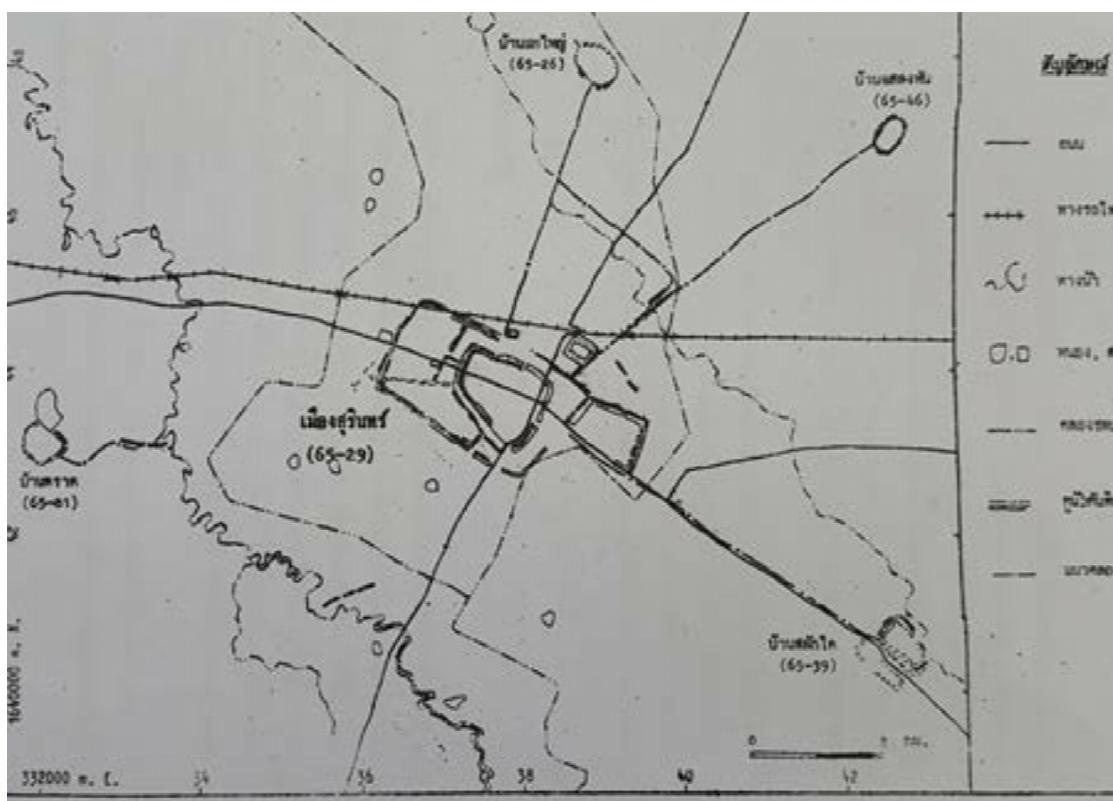
การสร้างระบบชลประทาน เป็นการคิดค้นเพื่อการบริหารจัดการน้ำที่เป็นระบบเพื่อให้ได้ ประโยชน์สูงสุดทั้งด้านการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำ ประโยชน์การใช้สอยเพื่อการอุปโภคบริโภค และเพื่อประโยชน์การเพาะปลูก ฯลฯ ซึ่งชุมชนโบราณเมืองภูมิปุน และชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ มีลักษณะระบบชลประทานดังนี้

2.3.1 ระบบชลประทานชุมชนโบราณเมืองภูมิปุน จากหลักฐานในพื้นที่ชุมชนโบราณ เมืองภูมิปุนพบร่องรอยของระบบชลประทานทั้งทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ที่เป็นทั้งระบบ รับน้ำและระบบส่งน้ำ กล่าวคือ ระบบรับน้ำทางทิศตะวันออก เมื่อน้ำฝนจากร่องน้ำธรรมชาติต่าง ๆ ไหลลงมาจากการเทือกเขาพนมดงรักซึ่งเป็นต้นน้ำ น้ำก็จะไหลมารวมกันบริเวณแองรับน้ำขนาดใหญ่ ที่เชิงเขาบริเวณบ้านอุดหรือบ้านบัวเขต ตำบลบัวเขต อำเภอบัวเขต จังหวัดสุรินทร์ ที่อยู่ทางทิศ เดียวของชุมชนโบราณเมืองภูมิปุน เนื่องจากบริเวณทางทิศตะวันออกของชุมชนโบราณจะเป็นพื้นที่ ลาดเอียงสูงประมาณ 205 เมตรจากระดับทะเลปานกลาง ในขณะที่พื้นที่ด้านตะวันตกส่วนที่อยู่ อาศัยของชุมชนโบราณสูงประมาณ 180 เมตรจากระดับทะเลปานกลาง และบริเวณลำน้ำเสน ซึ่งเป็นลำน้ำสำคัญของชุมชนโบราณแห่งนี้มีพื้นที่ต่ำลงไปประมาณ 172 เมตรจากระดับทะเลปานกลาง ทำให้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติบ้านอุดจะไหลเทไปทางทิศตะวันตกลงลำน้ำเสนหมดไม่สามารถ กักเก็บน้ำไว้ได้ วิธีแก้ปัญหาที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชนโบราณแห่งนี้คือทำเขื่อนดินกันน้ำที่เรียกว่า ทำนบัน้ำ “หนือลตีช”¹⁴ มีความสูงและกว้างประมาณ 2-3 เมตร ยาวประมาณ 800 เมตร เพื่อต้อนน้ำให้ไหลลงสู่กุ่ม บารายทั้ง 4 กักเก็บน้ำไว้ โดยมีการขุดคูรับน้ำเพื่อส่งเข้าบาราย ทั้งหนองสระตราและหนองสระปือ

นอกจากนี้ยังมีพื้นที่เป็นช่องรับน้ำจากเทือกเขาพนมดงรักบังคับให้น้ำไหลไปยังท้องทุ่งนาทางทิศตะวันออกและทางเหนือของพื้นที่อีกด้วย ดังนั้นระบบรับน้ำบริเวณทิศตะวันออกของชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าเจืองสามารถรับมวลน้ำเข้าไปไว้ในบารายได้จำนวนมาก โดยบารายหนองสระปรือซึ่งมีขนาดใหญ่สุดอยู่ต่ำสุดจะรับมวลน้ำได้มากที่สุด หากน้ำเต็มตลิ่งก็จะไหลย้อนกลับออกไปยังช่องระบายน้ำ¹⁵ ที่ชุดที่ไว้วางประมาณ 3 เมตร ชุดเชื่อมต่อระหว่างบารายหนองสระปรือและบารายหนองสระตราวน้ำที่ลั่นจากบารายหนองสระปรือจะดันมวลน้ำไปยังบารายหนองสระตรา หากน้ำในบารายหนองสระตราวัลลตลิ่งก็จะระบายน้ำออกไปยังช่องระบายน้ำทางทิศตะวันตกที่ทำเป็นผังน้ำลั่นเพื่อจะปล่อยน้ำออกไปยังคลองส่งน้ำทางทิศตะวันตกและส่งน้ำไปยังคูเมืองพื้นที่ต่ำกว่าที่ล้อมรอบชุมชนโบราณ หากคูน้ำรอบเมืองรับน้ำเต็มตลิ่งก็จะไหลไปตามคูส่งน้ำทางทิศตะวันตกจำนวน 2 จุดที่ชุดต่อเป็นคูยาวเชื่อมระหว่างคูเมืองไปยังลำน้ำเสนอ เพื่อระบายน้ำออกไปเป็นการแก้ปัญหาน้ำท่วมชุมชนโบราณในฤดูน้ำหลาก ในขณะเดียวกันลำน้ำเสนอ ซึ่งเป็นลำน้ำธรรมชาติกปrankgror รองร้อยทำนบกันน้ำ เป็นระยะเพื่อชักนำน้ำเข้าพื้นที่การเกษตร สำหรับลำน้ำเสนอนี้จะไหลลงไปสบกับลำน้ำห้วยทับทันจากนั้นลำน้ำห้วยทับทันก็จะไหลลงไปทางเหนือสบกับแม่น้ำมูลที่อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ และแม่น้ำมูลจะไหลลงไปสบกับแม่น้ำโขงที่บริเวณปากมูล อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ทั้งนี้ระบบน้ำที่ภูมิป่าเจืองมีการใช้ประโยชน์จากการร่วมกันกับชุมชนโบราณบ้านดุมที่อยู่ใกล้เคียงด้วยดังนั้นระบบชลประทานของชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าเจืองทั้งทางด้านตะวันออกและด้านตะวันตก จึงสัมพันธ์กับบารายและลำน้ำธรรมชาติ แสดงถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างความสามารถของคนที่คิดค้น เทคนิคระบบชลประทานเมื่อพันกว่าปีที่แล้ว เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำและปัญหาน้ำท่วม แสดงถึงภูมิปัญญาของคนในชุมชนโบราณแห่งนี้ที่น่ายเกรงใจ

2.3.2 ระบบชลประทานชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ จากหลักฐานร่องรอยในพื้นที่ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ จะพบหลักฐานระบบชลประทานทั้งการรับน้ำและการส่งน้ำ กล่าวคือบริเวณพื้นที่ชุมชนโบราณแห่งนี้ก็จะมีพื้นที่ลาดเอียงต่ำทางทิศตะวันตกไปยังพื้นที่ลุ่มน้ำซึ่งโดยการรับน้ำของชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ จะรับน้ำจากแหล่งชุมชนโบราณที่ล้อมรอบ 3 แห่ง ได้แก่ ทางทิศเหนือคือชุมชนโบราณบ้านแกใหญ่ ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือคือชุมชนโบราณบ้านแสงพันทิศตะวันออกเฉียงใต้คือชุมชนโบราณบ้านสลักได ทั้งสามชุมชนโบราณแห่งนี้จะรับน้ำจากการปิดกั้นห้วยสะพานลาว โดยชุมชนโบราณบ้านสลักไดจะอยู่ทางต้นน้ำติดกับห้วยสะพานลาว เมื่อคูเมืองบ้านสลักไดรับน้ำเต็มที่แล้วก็จะระบายน้ำไปตามคลองที่ชุดเป็นแนวยาว ลงไปยังบารายกวางใหญ่ที่อยู่ทางทิศตะวันออกของชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์¹⁶ โดยแหล่งไปเข้าบารายตรงมุมทิศตะวันออกเฉียงใต้กักเก็บน้ำไว้เพื่อประโยชน์ใช้สอย ระยะทางคลองที่ชุดมีความยาวประมาณ 5 – 6 กิโลเมตร สำหรับชุมชนโบราณบ้านแสงพันและชุมชนโบราณบ้านแกใหญ่ จะมีแนวคลองชุดจากคูเมืองชุมชนโบราณทั้งสองฝั่นห้วยสะพานลาวไปเชื่อมต่อกับชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ 2 แห่ง คือบริเวณนอกคูเมืองชั้นนอกทางทิศเหนือ น้ำจะไหลเข้าสู่หนองดุมบริเวณหน้าห้างสุรินทร์พลาซ่า และจากชุมชนโบราณบ้านแสงพันน้ำจะไหลลงสู่บารายหนองบัวบริเวณหลังโรงเรียนมาเจสติก พิจารณาจากการเชื่อมโยงของแนวคลองระหว่าง คูเมืองและแนวทางน้ำแสดงให้เห็นว่ามีการวางแผนปิดกั้น

ห้ายสะพานลาวเพื่อระบายน้ำตามแนวคลองไปเลี้ยงคูรอบเมืองเก็บกักน้ำไว้ใช้และเพื่อการเกษตรกรรม คลองที่ขุดขึ้นนี้นอกจากจะใช้ประโยชน์ในการรับน้ำระบายน้ำแล้วยังใช้ประโยชน์ในการคมนาคมด้วย ในขณะเดียวกันการทำระบบ การส่งน้ำรับน้ำของชุมชนโบราณแห่งนี้ทำให้น้ำไม่ท่วมชุมชนโบราณ เมืองสุรินทร์ เพราะระบบพื้นที่ลาดเอียงหากน้ำล้นเอ่อ ก็จะไหลลงไปตามธรรมชาติไปยังที่ราบลุ่มน้ำซึ่งทางทิศตะวันตก ดังนั้นชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์จึงเป็นเมืองหลักตั้งอยู่ตระหง่าน เป็นศูนย์กลางของชุมชนโบราณโดยรอบ รวมถึงยังมีชุมชนโบราณอีกไม่น้อยกว่า 30 แห่งที่อยู่รอบบริเวณนี้ที่สัมพันธ์กับห้ายสะพานลาวและห้ายเสนง (ทิวา ศุภจารย์ 2536 : 8) แสดงว่า ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ต้องเป็นเมืองสำคัญระดับ “นคร” เพราะมีเมืองบริวารรายรอบ

ภาพที่ 4 ภาพชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ แสดงคูน้ำ บาราย และระบบชลประทานโบราณไกลัดเคียง ที่มา : ทิวา ศุภจารย์ 2536 : 7.

3. โบราณสถานโบราณวัตถุ

ความสำคัญของโบราณสถานโบราณวัตถุ คือเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นวิถีชีวิตของคนในสังคมแต่ละชุมชน ดังนั้นชุมชนโบราณเมืองภูมิปเปนและชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ซึ่งเป็นชุมชนโบราณที่มีผู้คนอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ รวมทั้งมีชุมชนโบราณอีกจำนวนมาก กระจายกระจายอยู่ในพื้นที่ทั่วทุกท้องถิ่นของจังหวัดสุรินทร์แต่ไม่สามารถสืบทราบประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่มีระยะเวลา ก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์แห่งราชอาณาจักรสยามได้ เพราะเอกสารที่เขียนขึ้น

สำหรับอ้างอิงน้อยมากเนื่องจากเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนานานมากกว่า 1500 ปี ดังนั้นจึงต้องอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในพื้นที่และบริเวณอื่น ๆ ซึ่งสามารถนำมารวบรวมกันให้เป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ได้ หลักฐานโบราณคดีที่สำคัญได้แก่ โบราณสถานและโบราณวัตถุของชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้

3.1 โบราณสถานโบราณวัตถุชุมชนโบราณเมืองภูมิโป่น

หลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุของชุมชนโบราณเมืองภูมิโป่นพบค่อนข้างมาก หลักฐานที่สำคัญที่สุดคือปราสาทภูมิโป่นเป็นโบราณสถานที่สร้างด้วยอิฐมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-13 เป็นปราสาทที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย 17 มีลักษณะสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครเป็นราชธานี นักโบราณคดีกำหนดให้อยู่ในระยะของศิลปแบบสมโบรีเพรกุก (Sambor Prei Kuk) ราช พ.ศ. 1150-1200 และศิลปะแบบไพรกเมง (Prei Kmeng) ราช พ.ศ. 1180-1280 ซึ่งเป็นระยะเวลา คาดเดียวของศิลปะทั้งสองแบบนี้ ปราสาทภูมิโป่นมีลักษณะปราสาทมียอดที่เรียกว่า “ปรางค์” สร้างด้วยอิฐจำนวน 3 หลัง เรียงตัวในแนวหน้า-ใต้ และมีสิ่งก่อสร้างรูปสี่เหลี่ยมสร้างด้วย “ศิลาแลง” ก่อสูงไม่มียอด 1 หลัง อยู่ทางทิศใต้ของปรางค์ประธาน รวมเป็นสิ่งก่อสร้าง 4 หลัง อาคารทั้งหมดหันหน้าไปทางทิศตะวันออก อาคารทั้ง 4 หลังนี้จะสร้างไม่พร้อมกัน สำหรับปรางค์ประธานจะอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์มากกว่าหลังอื่น ๆ ลักษณะจะเป็นศิลปะก่อนเมืองพระนคร (Pre Angkorian Period) ก่อสร้างด้วยอิฐ ไม่ส่องปูน ลักษณะของแผ่นผังฐานปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมไม่สิบสองยอกทันสูงลดหลั่นกัน 5 ชั้น มีประตูทางเข้าอยู่ด้าน ทิศตะวันออก ใต้หน้าบันหนีอ ทับหลังขึ้นไปปรากฏลายสลักเป็นรูปใบไม้ม้วนแบบศิลปะคุปตะรุ่นหลังของอินเดีย (พ.ศ. 863-1043) (ทองเหลือง บุญพร้อม 2536 : 16) ดังนั้นปราสาทภูมิโป่นที่ตั้งอยู่ภายในพื้นที่ชุมชนโบราณเมืองภูมิโป่น จึงเป็นหลักฐานที่แสดงความเจริญรุ่งเรืองและมีอำนาจทางการเมือง เป็นศูนย์กลางอำนาจของพื้นที่ อีสานใต้ก่อนบริเวณอื่น ๆ นอกจากโบราณสถานที่สำคัญนี้แล้ว บริเวณชุมชนโบราณเมืองภูมิโป่น ยังค้นพบโบราณวัตถุสำคัญหลายชิ้น ทั้งที่เป็นส่วนแตกหักมาจากการปราสาทและวัตถุโบราณมากมาย ได้แก่ ทับหลัง รูปเครา捧ต่าง ๆ เช่น ศิวลึงค์ โคนนทิ เทวรูป ซึ่งเป็นประติมากรรมแกะสลักทั้งพระพุทธรูปยืน และพระโพธิสัตว์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังค้นพบเครื่องปั้นดินเผา เครื่องประดับและเครื่องใช้ เครื่องประกอบพิธีที่สำคัญระดับเจ้ายาหรือพระมหากษัตริย์ แสดงให้เห็นถึงความเป็นอยู่ ของชุมชนระดับสังคมเมืองโดยเฉพาะ ที่มีชนชั้นสูงระดับกษัตริย์หรือเจ้ายา โบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบมากมายนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของชุมชนโบราณเมืองภูมิโป่นทั้งทางด้านการปกครองศาสนา เศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม ปัจจุบันโบราณวัตถุจำนวนมากที่ขุดพบได้จัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจังหวัดสุรินทร์ พิพิธภัณฑ์โรงเรียนมหาวิทยาลัย ตำบลลดม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ และบางส่วนจัดแสดงที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย อำเภอสังขะ จังหวัดนครราชสีมา

3.2 โบราณสถานโบราณวัตถุชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์

หลักฐานเกี่ยวกับโบราณสถานและโบราณวัตถุในชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์จะพบน้อยมากที่พบบ้างก็สูญหายไป ประกอบกับพื้นที่นี้คือเมืองใหญ่ในอดีต เป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนที่สร้างบ้านเรือนด้วยไม้จังผู้พังไปตามกาลเวลา และจากการที่มีผู้คนอาศัยอยู่ในชุมชนนี้ติดต่อกันตลอดมา ซึ่งอยู่กันอย่างหนาแน่นภายในกำแพงเมืองชั้นใน จึงยังไม่เคยมีการขุดค้นทางโบราณคดีทำให้ขาดหลักฐานที่เป็นโครงกระดูก¹⁸ สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ รวมทั้งการณ์คุ้นทำลายกำแพงเมืองก่อสร้างอาคารพาณิชย์และห้างสรรพสินค้า เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเมืองที่กำลังเติบโต ทำให้หลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุทำลายจนไม่เหลือร่องรอย อย่างไรก็ตามสันนิษฐานว่า ภายในชุมชนโบราณขนาดใหญ่แห่งนี้ภายในตัวเมืองต้องมีศาสนสถานโบราณตั้งอยู่เป็นพื้นที่สาธารณะให้ผู้คนได้มาร่วมประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อของตน ซึ่งอนุมานได้ว่านาจะตั้งอยู่บริเวณวัดในปัจจุบันที่สร้างห้าโบราณสถานเก่า คือบริเวณคูเมืองชั้นใน จะมีวัดจำนวน 2 วัดคือวัดกลางและวัดบูรพาราม ซึ่งเป็นวัดคู่แฝดท้ายวัดชนกัน โดยวัดบูรพารามหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ส่วนวัดกลางประดิษฐ์ทางด้านทิศตะวันตก แต่โบราณจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ให้ฐานโบราณเก่าจะเป็นศิลาแลง แต่เนื่องจากไฟไหม้กลางใจเมืองสุรินทร์ครั้งใหญ่เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2515 (ศิริพร สุเมරรัตน์ 2554 : 221) ทำให้โบราณวัดไหม้หมดและสร้างโบราณวัดใหม่แทนที่ สำหรับในพื้นที่กำแพงเมืองชั้นนอกจะมีวัดมากถึง 5 วัดตั้งเรียงรายรอบคูเมืองชั้นนอก ทิศตะวันออกคือวัดศาลาลอย วัดจำปา ทิศใต้คือวัดจุฬอลสุทธาราวาส วัดพระมหาสุรินทร์ ส่วนทิศตะวันตกคือวัดโคงบัวราย นอกจากนี้บริเวณพื้นที่นอกกำแพงเมืองชั้นนอกจะมี 2 วัด ทิศเหนือคือวัดหนองบัวและทิศตะวันออกคือวัดประทุมเมฆ จำนวนวัดแสดงให้เห็นการกระจายตัวของที่อยู่อาศัยของคนในชุมชนเมืองสุรินทร์ที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ นอกจากนี้ยังมีศาลาหลักเมืองอยู่ภายในกำแพงเมืองคูเมืองชั้นใน ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเมือง เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำเมือง เป็นเทพประจำเมืองอีกด้วย สำหรับโบราณวัตถุสมัยอารยธรรมขอมนั้นจะพบจำนวนมากแต่ถูกขโมยลักลอบและปิดบังซ่อนรั้น มีแต่การเล่าขานสืบท่อๆ กันมา ซึ่งต้องค้นคว้าหาหลักฐานต่อไป

อย่างไรก็ตามจากการที่ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์มีรูปแบบผังเมืองเป็นรูปวงรีและมีการสร้างกำแพงเมืองคูเมืองล้อมอีกชั้นหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมในภายหลังซึ่งเป็นการยั่งยืนของเมืองพระนคร ซึ่งเรียกว่าศิลปะลพบุรี เพื่อย้ายเมืองให้ใหญ่ขึ้นนั้นสอดคล้องกับยุคสมัยที่มีคตินิยมทางความเชื่อของศาสนาพราหมณ์เรื่องลักษิเทราชา ที่จะมีการสร้างศาสนสถานบนภูเขาที่ไม่ไกลจากเมืองมากนัก ซึ่งภูเขาระยะห่างก็ต้องเป็นชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์มีเพียงแห่งเดียวคือภูเขาสามยอด ตั้งอยู่ในเขตตำบลนาบัว อำเภอเมืองสุรินทร์ จังหวัดสุรินทร์ ตั้งอยู่ต่อนได้มีระยะทางห่างจากชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ประมาณ 10 กิโลเมตร ในสมัยโบราณคงมีการประดิษฐ์ฐาน “เทราชา” เพื่อเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองป้องกันเมืองจึงได้สร้างปราสาทเข้าสามยอดแห่งนี้ โดยจะพบหลักฐานบนยอดเขายาย¹⁹ คือฐานปราสาททำด้วยศิลาแลงเป็นบริเวณกว้าง ปัจจุบันได้สร้างพระพุทธรูปทรงคอลัมน์ทับบนฐานปราสาทเก่า ความศักดิ์สิทธิ์ของภูเขานี้จึงเป็นความเชื่อสืบท่อมาโดยเชื่อว่าเป็นที่สิงสถิตของเทพเจ้าและวิญญาณของกษัตริย์ของชุมชนโบราณแห่งนี้ (สันนະ ประสารศักดิ์สุข 2551 : 110-112) ต่อมาในสมัย

ต้นรัตนโกสินทร์ ภูเขาแห่งนี้ได้เป็นสุสานของพระภูเจ้าเมืองซึ่งปราภูเจดีย์บรรจุอัฐิของเจ้าเมืองอยู่บนภูเขาลูกนี้ และบริเวณภูเขาแห่งนี้ได้เป็นที่พระราชทานเพลิงศพพระราชาๆมาจารย์ (หลวงปู่ดุล อตุโล) เกจิอาจารย์ที่ชาวพุทธศาสนิกชนนับถือศรัทธา โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถได้เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพพร้อมด้วยสมเด็จพระเทพรัตน์ราชสุดาสยามบรมราชกุมารี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฬารัตน์วัลลักษณ์ เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2528 (ปัจจุบัน นิคมานท์ 2539 : 375-379) และมีการสร้างอนุสรณ์สถานหรือสังเวชนียสถานเพื่อบรรจุอัฐิรัตตุของหลวงปู่ รวมทั้งมีการสร้างรูปเคารพอื่น ๆ มากมาย เช่น รอยพระพุทธบาทจำลอง รูปเคารพเจ้าแม่กวนอิม เต่า ศักดิ์สิทธิ์ฯลฯ ภูเขาระยะจึงเป็นภูเขาก็ต้องที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน และมีประเพณีขึ้นเช้าสายลักษณะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ระหว่างวันขึ้น 1 ค่ำถึงขึ้น 3 ค่ำเดือน 5 ของทุกปี ในเทศกาล “แคมเจต” หรือขึ้นปีใหม่ของห้องนิ่มเมืองสุรินทร์

4. ความสำคัญทางประวัติศาสตร์

การสร้างเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ต้องอาศัยหลักฐานหลายประเภททั้งหลักฐานชั้นต้น (Primary Source) และหลักฐานชั้นรอง (Secondary Source) สิ่งสำคัญที่สุดของหลักฐานทั้งหมดคือจารึก เพราะจารึกเป็นพยานสำคัญที่เป็นหลักฐานที่แท้จริงและเชื่อถือได้มากที่สุด ดังนั้นจารึกที่พบในชุมชนโบราณแต่ละแห่งจะเป็นเครื่องยืนยันถึงสิ่งสำคัญที่จะนำมาตีความประติดประต่อสร้างเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของชุมชนโบราณเมืองภูมิป่า และชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ได้

4.1 ชุมชนโบราณเมืองภูมิป่า “เมืองกุตัชญนคร”

เรื่องราวของประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าคือการนำหลักฐาน ด้านจารึกมาวิเคราะห์ให้เป็นเรื่องราว จากการค้นพบจารึกบริเวณปราสาทภูมิป่าและสถานที่โกลล์เคียง จารึกรุ่นแรกที่พบที่นี่เป็นจารึกรุ่นแรกที่พบในประเทศไทย จารึกด้วยอักษรปัลลava²⁰ (Pallava) ซึ่งเป็นอักษรสมัยก่อนเมืองพระนคร (The Pre Angkorian Scripts) หรือสมัยอาณาจักรเจนละ อยู่ในช่วงเวลาประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 11-14 คือช่วงประมาณ พ.ศ. 1100 - พ.ศ. 1350 รวมระยะเวลาประมาณ 250 ปี ซึ่งอาจแยกออกเป็นจารึกที่พบบริเวณปราสาทภูมิป่า และจารึกจิตราเสน สำหรับจารึกที่พบบริเวณชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าจะพบจำนวน 8 หลัก คือจารึกปราสาทภูมิป่า 1 สร.8 จารึกปราสาทภูมิป่า 2 สร.9 จารึกปราสาทภูมิป่า สร.11 จารึกปราสาทภูมิป่า สร.12 จารึกปราสาทภูมิป่า สร.3 จารึกหลักเมืองสุรินทร์ สร.37 และจารึกที่พบใหม่ปี พ.ศ. 2562 ในส่วนของจารึกจิตราเสน หมายถึงจารึกที่พบกระจัดกระจายในพื้นที่ต่าง ๆ หากใช้ชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าเป็นศูนย์กลางจะพบว่าจารึกจิตราเสนเหล่านี้จะปรากฏอยู่รายล้อมทุกทิศทาง กล่าวคือจารึกจิตราเสนที่พบทางทิศตะวันตกของชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าคือบริเวณพื้นที่จังหวัดบุรีรัมย์และจังหวัดปราจีนบุรี โดยจังหวัดบุรีรัมย์จะพบจารึกจิตราเสนที่ถ้ำเป็ดทอง ตำบลประคำ อำเภอหนองปรือ จังหวัดบุรีรัมย์ มี 3 แห่งคือจารึกถ้ำเป็ดทองด้านใน (บร.3, ก513) จารึกถ้ำเป็ดทองด้านนอก (บร.4, ก514) และจารึกผนังถ้ำเป็ดทอง (บร.5) ส่วนที่จังหวัดปราจีนบุรี คือจารึกช่องสารแลง (ปจ.5, ก969) จารึกเหล่านี้เป็นการจารึกด้วยอักษรปัลลavaภาษาสันสกฤตรุ่นเดียวกับจารึกที่พบที่ปราสาทภูมิป่าเป็นช่วงสมัยอาณาจักรเจนละตอนต้น

ซึ่งจะปรากฏชื่อพะนامจิตรเสน (กรมศิลปากร 2529 : 154) แสดงว่าชื่อจิตรเสนคือพะนамที่ยังไม่ได้รับการสถาปนาเป็นพระมหากษัตริย์ เพราะพะนามที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์คือพระเจ้ามหัตราชรัตน์

สำหรับเจ้ากิจติรเสนที่พบทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของชุมชนโบราณเมืองภูมิปโ不爱 พบก.ลุ่มเจ้าก 5 หลัก อักษรปัลลavaภาษาสันสกฤตที่มีเนื้อความกล่าวถึงประวัติพระเจ้าจิตรเสนคือเจ้ากิจที่พบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มี 2 หลักคือ เจ้ากิจปากน้ำมูล 1 (อบ.1 , ก496) เจ้ากิจปากน้ำมูล 2 (อบ.2 , ก497) และศิลาเจ้ากิจจากถ้ำภูหมาไน จังหวัดอุบลราชธานี มี 2 หลัก คือเจ้ากิจวัดสุปภูวนาราม 1 (อบ.4 , ก508) เจ้ากิจภูหมาไน (อบ.9) และทางทิศเหนือพบทะเจ้ากิจที่วัดครีเมืองแรม (อก.15) สำหรับภาษาส่วนกลาง จังหวัดขอนแก่น เจ้ากิจเหล่านี้ล้วนมีเนื้อความในเจ้ากิจกล่าวถึงพระเจ้าจิตรเสน กษัตริย์ผู้อยู่ในใหญ่ทรงได้ชัยชนะเหนือกัมพูชาและได้เฉลิมพระนามว่า ศรีเมหัตราชรัตน์ อีกทั้งโปรดให้สร้างรูปเคารพต่าง ๆ ในลักษณะนิกรายไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ ได้แก่ ศิวลึงค์ โคนนทิ เป็นต้น เจ้ากิจเหล่านี้สามารถนำเนื้อความมาประดิดดัดต่อเรื่องราวของพระเจ้าจิตรเสน บุคคลซึ่งมีความสำคัญต่อชุมชนโบราณเมืองภูมิปโ不爱 เพื่อสร้างเนื้อหาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณเมืองภูมิปโ不爱ต่อไป

เจ้ากิจที่สำคัญคือเจ้ากิจปราสาทภูมิปโ不爱 สร.3 (ด้าน 2) อายุเจ้ากิจประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยธรรมันที่ 5 เจ้ากิจด้วยอักษรขอมภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลความเจ้ากิจได้ดังนี้ (ทองเหลือง บุญพร้อม 2536 : 38)

“... គក្រាមខ្លី ៣ គំ ... មីពររាជទិន្នន័យការជាតិនៃប្រជាពលរដ្ឋបាបុរី ... កែវកេត្តា
បក្រាមអនុមោរក្រោមរោងអូណុ ... គី ឈរមពេទ ... កំបុរីនៅ ... ឱ្យឲ្យបែកការតាម ...
(មីពរប៉ែនុទូ) ... គីនាកត ... ពេចំពេង ធនី ប្រភាកស ... កណ្តាគុណុន្តីនៃ...”

คำสำคัญของเจ้ากิจคือคำว่า “กណ្តាគុណុន្តី” แยกเป็น 2 คำคือ “กណ្តាគុណុ” และ “ន្តី” ส่วนคำว่า “กណ្តាគ” แปลว่า “อันคนอื่นทำแล้ว” และคำว่า “ុណុ” หรือ “ុណ្ឌា” แปลว่า “រួច” ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า “កតុណ្ឌុ” ดังนั้นคำว่า “กណ្តាគុណុ” จึงแปลว่า “រួចុណ្ឌុ” คำนี้เป็นคำมงคลเพื่อนำมาใช้ตั้งชื่อเมือง ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่าพระมหากษัตริย์สมัยเมืองพระนครคือพระเจ้าชัยธรรมันที่ 5 ทรงโปรดพระราชทานนามเมืองให้ชุมชนโบราณเมืองภูมิปโ不爱เพื่อเป็นเกียรติยกย่องพระเมืองนี้โดยเป็นเมืองที่พระเจ้าจิตรเสนหรือเมหัตราชรัตน์ ซึ่งเป็นต้นตระกูลของขอม เคยประทับและบริหารบ้านเมืองแบบนี้พระองค์จึงทรงตระหนักรถึงความสำคัญของเมืองนี้และได้แสดงความกตัญญูต่อเมืองบรรพบุรุษ ดังนั้นชุมชนโบราณเมืองภูมิปโ不爱จึงมีความสำคัญและเคยมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นเมืองสำคัญขนาดใหญ่ระดับนคร ซึ่งว่า เมือง “กណ្តាគុណុន្តី” และจากการพบเจ้ากิจที่ปราสาทภูมิปโ不爱 ซึ่งสร้างขึ้นในต่างหากกันนั้น จึงเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ทำให้เห็นว่าชุมชนโบราณเมืองภูมิปโ不爱มีการพำนักอาศัยกันมาอย่างต่อเนื่องไม่ต่ำกว่า 500 ปี (ราดา ສុទិន្ទรัม 2544 : 185)

ชุมชนโบราณเมืองภูมิปุนจึงน่าจะเป็นเมืองอิสระจากอำนาจอาณาจักรพูนัน และมีความสำคัญที่พระเจ้าจิตราเสนใช้เป็นแหล่งสะสมกำลังและอำนาจการมีรัฐหนึ่ง ก่อนจะนำทัพลงไปสู่พื้นที่ตอนใต้ของเทือกเขาพนมดงรักและสถาปนาอาณาจักรเจนโดยมีเมืองสมบูรณ์ในรากฐาน เป็นราชธานีและเจริญรุ่งเรืองต่อมาในสมัยพระเจ้าอีสานรวมมั่นจึงเป็นการเริ่มประวัติศาสตร์ของก่อนสมัยเมืองพระนครและประวัติศาสตร์ของสมัยเมืองพระนครต่อมา

4.2 ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ “เมืองทิรปุระ”

การค้นพบอารยธรรมในพื้นที่ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์มีอยู่มาก ส่วนมากเป็นอารยธรรมที่ใกล้เคียง เช่น อารยพรวิหาร อารยพนมรุ้ง อารยตามเมื่องรม เป็นต้น เพื่อนำมาสันนิษฐานว่าในจะเกี่ยวข้องกับชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์อย่างใดบาง โดยเฉพาะการค้นค่าวาหาที่ตั้งเมืองทิรปุระที่นักวิชาการทั้งหลายยังไม่มีผู้ใดลงสรุปว่าอยู่บริเวณใดนั้น หากเราตั้งสมมุติฐานว่าชุมชนโบราณขนาดใหญ่ของเมืองสุรินทร์ที่มีผังเมืองข้อมูลสองรูปแบบนี้ เป็นลักษณะพิเศษที่ไม่มีชุมชนโบราณบริเวณใดในบริเวณอีสานได้ที่มีระยะใกล้เคียงกับปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งมีลักษณะเด่นขนาดที่จะเป็นเมืองใหญ่ระดับนครหรือเมืองขนาดได้ อยู่ในช่วงก่อนสร้างปราสาทพิมายในสมัยพระเจ้าชัยธรรมันที่ 7 จึงขอตั้งสมมุติฐานใหม่ว่าชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์น่าจะเป็นที่ตั้งของเมืองทิรปุระ โดยมีต้นสกุลวงศ์คือ มหิธรรมัน ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ตำแหน่ง คือ “กำເສຕອງຄູມທີຣ່ວມນັນ” ที่พระเจ้าสุริธรรมันที่ 1 (พ.ศ. 1545-1593) โปรดให้อพยพผู้คนจากเมืองวิ偈ที่ตั้งอยู่เชิงเขาพระวิหารไปตั้งหลักแหล่งดินแดนใหม่คือเมือง “กษิตินทรคาม” (อารยพนมรุ้ง 7) และสมัยต่อมาพระรา朱ໂຮສຂອງพระองค์คือ พระเจ้าหิรันยารมันได้ทรงตั้งเมืองใหม่ชื่อเมืองทิรปุระ ซึ่งน่าจะอยู่ในพื้นที่ชุมชนโบราณ เมืองสุรินทร์ประมาณก่อน พ.ศ. 1625 นอกจากนี้จะพบว่าชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ยังเป็นเมืองที่อยู่นอกเขตกลับปานของเทวสถานต่าง ๆ ที่อยู่รายรอบเมืองกระฉับกระเฉยทุกทิศทางโดยเฉพาะเทวสถานที่สำคัญคือเทว สถานพนมรุ้ง เทวสถานพระวิหาร และเป็นชุมชนโบราณแห่งเดียวที่มีขนาดใหญ่ที่ปรากฏในบริเวณนี้ (ศิริพร สุเมธารัตน์ 2554 : 50-51) และมีระยะทางใกล้เคียงกับปราสาทพนมรุ้งมากที่สุดประมาณ 50 กิโลเมตร

ต่อมาระเจ้าหิรันยารมันกษัตริย์แห่งเมืองทิรปุระได้ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางหิรันยลักษณ์ มี ซึ่งเป็นราชธิดาของอาณาจักรขอมเมืองพระนคร ดังนั้นพระรา朱ໂຮສที่ประสูติมา 2 พระองค์ จึงมีสิทธิ์ได้ขึ้นครองราชย์สมบัติทางสายพระราชนัดดา คือพระเจ้าชัยธรรมันที่ 6 (พ.ศ. 1623 – 1650) และพระเจ้าอรณีนทรรมันที่ 1 (พ.ศ. 1650 – 1655) นอกจากนี้ในส่วนพระมหากษัตริย์ขอมเมืองพระนคร ที่ทรงเป็นพระญาติ กับวงศ์ทิรปุระที่มีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติระดับพระราชนัดดา (เหลน) ของพระเจ้าหิรันยารมัน ได้แก่พระเจ้าสุริธรรมันที่ 2 (พ.ศ. 1655 – 1693) พระเจ้าอรณีนทรรมันที่ 2 (พ.ศ. 1694 – 1703) พระเจ้าชัยธรรมัน ที่ 7 (พ.ศ. 1720 – 1761) รวมทั้งนเรนทรทิตย์ และหิรันยะ ผู้สร้างปราสาทพนมรุ้งด้วย (กรมศิลปากร 2551 : 115-123) ดังนั้นผู้สร้างพนมรุ้ง คือราชวงศ์ทิรปุระที่เมืองหลวงอยู่ที่เมืองทิรปุระ

สำหรับความเกี่ยวข้องทางเครือญาติของเขตตรีพื้นเมืองสายสกุลมหิรประกับเขตตรี ข้อมเมืองพระนครจำนวนมากถึง 5 พระองค์นี้แสดงถึงความสำคัญของเมืองมหิรประที่จะต้องมีความเจริญรุ่งเรืองระดับคราหลวงของภูมิภาคอีสานได้ ที่ได้รับอำนาจหน้าที่ให้ดูแลปกครองเมืองในบริเวณนี้ รวมทั้งเป็นกองกำลังสำคัญในการทำสงครามกับอาณาจักรจำปาด้วย จึงตั้งสมมุติฐาน อีกประการหนึ่งว่า “ทหารเสียมูก” ที่ปรากฏในจารึกกระเบียงประวัติศาสตร์ของปราสาทนครวัด สมัยพระเจ้าสุริยธรรมันที่ 2 นี้น่าจะเป็นทหาร กองหน้าจากเมืองมหิรประที่มีความชำนาญเชี่ยวชาญ ในการเดินป่าและเดินนำห้ากองทัพทั้งหมดไปทำสงครามกับอาณาจักรจำปา (ศิริพร สุเมธา รัตน์ 2554 : 43) เมืองมหิรประคงมีความสำคัญสืบท่อมาโดยเฉพาะความเจริญรุ่งเรืองในยุคสมัย พระเจ้าชัยธรรมันที่ 7 เนื่องจากก่อนครองราชย์พระองค์ได้ใช้เมืองมหิรประนี้ในการพำนักอาศัย ซ่อนเตรียมกองกำลังที่จะไปยึดอำนาจจากคืนจาก พระเจ้าตรีภูวนາทิติธรรมัน (พ.ศ. 1708 – 1720) และขึ้นไปล่ากองทัพตามที่มารุกรานถึงเมืองพระนครได้สำเร็จ นอกจากนั้นยังทรงเด็ดขาดทับแทบ ที่เมืองมหิรประ ระหว่างทางเด้อไปยังเมืองพิมายอีกด้วย (ไฟบุลย์ สุนทรรักษ์ 2545 : 76) ดังนั้นจึงตั้งสมมุติฐานว่า ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์น่าจะเป็นที่ตั้งของเมืองมหิรประ ซึ่งจะต้องศึกษา ในเชิงลึกเพื่อพิสูจน์สมมุติฐานต่อไป

บทสรุป

ชุมชนโบราณเมืองภูมิปือน และชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ เป็นชุมชนโบราณที่สำคัญ ของจังหวัดสุรินทร์ ที่มีลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) ที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน ของมนุษย์ในสมัยโบราณ โดยพิจารณาจากสภาพภูมิศาสตร์ระบบภูมิทัศน์วิทยา ได้แก่ คุณคันธิน บาราย ระบบชลประทาน รวมทั้งโบราณสถานโบราณวัตถุและความสำคัญทางประวัติศาสตร์ ซึ่งพบว่า ชุมชน โบราณเมืองภูมิปือนเป็นชุมชนโบราณที่มีความเจริญรุ่งเรืองก่อนในสมัยอาณาจักรเจนและ เป็นชุมชน โบราณที่มีลักษณะเด่นเรื่องระบบชลประทานที่แสดงถึงการใช้สติปัญญาความสามารถในการต่อสู้ กับสภาพภูมิประเทศที่อยู่บนที่ลาดเชิงเขาและมีความแห้งแล้งของมนุษย์ในสมัยโบราณเมื่อกว่า หนึ่งพันปีมาแล้ว ภูมิปัญญาด้านชลประทานของชุมชนโบราณเมืองภูมิปือนจึงได้มีพัฒนาการ การสืบทอดอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ ชุมชนโบราณเมืองภูมิปือนยังมีหลักฐานที่สำคัญ ได้แก่ ปราสาทภูมิปือนที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย พบร่องรอยหลักที่สนับสนุนความเป็นเมือง ให้กล่าวของชุมชนโบราณแห่งนี้ที่เคยปกครองโดยพระเจ้าจิตรเสน และต่อมาพระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ อาณาจักรเจนและทรงพระนามว่า “พระเจ้ามเหนหร握มัน” ชุมชนโบราณเมืองภูมิปือนแห่งนี้ยังคง มีความเจริญรุ่งเรืองสืบท่อมาจนถึงสมัยอาณาจักรขอมเมืองพระนคร ซึ่งสมัยพระเจ้าชัยธรรมันที่ 5 ได้พระราชทานนามชุมชนโบราณเมืองภูมิปือนว่า “กฤตชัณนคร” มีความสัมพันธ์กับเมืองน้อย ใหญ่ในภูมิภาคอีสานได้และอยู่ร่วมสมัยกับชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลกันนัก ความเป็นเมืองใหญ่ระดับครา้นี้สามารถวิเคราะห์ได้จากเครื่องมือเครื่องใช้ที่ขุดพบบริเวณชุมชนโบราณ เมืองภูมิปือนอีกมากมาย

ส่วนชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ เป็นชุมชนโบราณขนาดใหญ่มากเป็นพิเศษมากกว่าชุมชนบริเวณใด ๆ ในอีสานใต้ที่อยู่ใกล้ปราสาทพนมรุ้ง มีลักษณะเด่นคือกำแพงดิน 2 ชั้น และคูน้ำ 3 ชั้นขนาดใหญ่ แสดงถึงการทำคูคันดินเพื่อจุดประสงค์หลักคือการป้องกันตัวจากภัยสงคราม เพราะเป็นอาณาจักรศูนย์กลางของอีสานใต้เมื่อพันกว่าปีที่แล้วมา นอกจากคูน้ำคันดินขนาดใหญ่แล้ว ยังมีระบบประทานที่มีคลองส่งน้ำจากเมืองบริวารนำน้ำมาใช้ภายในตัวเมืองโดยไม่ขาดแคลน ด้วย รวมทั้งมีระบบเก็บกักน้ำที่เรียกว่าบำรายทั้งทางด้านตะวันออกด้านตะวันตกและด้านทิศเหนือ เพื่อกักเก็บน้ำและระบายน้ำออกไม่ให้เกิดภาวะน้ำท่วม ในส่วนโบราณสถานภายในชุมชนนั้น ไม่ปรากฏแต่คงมีร่องรอยการสร้างวัดทับศาสนาเหล่านี้ทั้งภายในบริเวณเมืองชั้นในและบริเวณ เมืองชั้นนอกซึ่งมีศาลาหลักเมืองเป็นศูนย์กลางของชุมชน นอกจากนี้ยังมีศาสนาที่สำคัญตามความเชื่อระบบเทราชาคือการสร้างปราสาทไว้บนยอดเขา ดังนั้นเข้า sai ที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเมือง จังกลายเป็น “สุสาน” ของเจ้าผู้ครองเมืองที่จะนำอธิปัตย์ไปประดิษฐานไว้ในสมัยต่อมา ซึ่งจะมีประเพณีทำบุญบวงสรวงสิงศักดิ์สิทธิ์บนยอดเขานี้ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน ความสำคัญของชุมชนโบราณ เมืองสุรินทร์น่าจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับราชวงศ์มหิธรปุระ ซึ่งเป็นผู้สร้างปราสาทพนมรุ้ง เนื่องจากความเป็นเมืองใหญ่ที่มีอำนาจมากขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้เมืองมหิธรปุระได้สร้างปราสาททิพนรมรุ้ง เป็นศาสนสถานหลวง (พนมหลวง – พนมรุ้ง) เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของเมืองน้อยใหญ่ในอีสานใต้ภายใต้ การอุปการะของพระมหาภัตtriy์ของเมืองพระนครที่เป็นเชื้อสายของราชวงศ์มหิธรปุระถึง 5 พระองค์ สำหรับภัตtriy์ที่สำคัญและมีอำนาจมากที่สุดคือพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มหาrazชั่งทรงผูกพันกับเมือง มหิธรปุระ เพราะเคยเป็นเมืองที่พระองค์สะสมกำลังกองทัพที่จะไปต่อสู้ทำสงครามซึ่งราชสมบัติ รวมทั้งปราบปรามกองทัพจากที่เมืองพระนคร ในขณะเดียวกันกองทัพของเมืองมหิธรปุระ ก็เป็นกองกำลังสำคัญในการช่วยรับในสงครามต่าง ๆ ตลอดมา นอกจากนี้เมืองมหิธรปุระยังเป็นเมืองที่ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เสด็จมาประทับแรมระหว่างทางเด็ดไปยังเมืองพิมายด้วย ดังนั้นชุมชนโบราณเมือง สุรินทร์จึงเป็นเมืองสำคัญที่เป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งอีสานใต้ เมื่อขอมเมืองพระนครเสื่อมอำนาจลง เมืองมหิธรปุระก็ลดความสำคัญลง บริเวณอีสานใต้ก็ซบเซาผู้คนอพยพโยกย้ายมีผู้คนอาศัยอยู่เบาบาง ภายใต้ป่าทึบและถูกเรียกว่าหัวเมือง “เขมรป่าดง” ในสมัยกรุงศรีอยุธยา

สำหรับข้อเสนอแนะในการศึกษาต่อไปเกี่ยวกับเรื่องชุมชนโบราณเมืองภูมิป่าบ่อนและ ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์ คือการศึกษาเรื่องแนวทางประวัติศาสตร์แบบเจาะลึกและศึกษาบริบท ทางวัฒนธรรมที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชน (Way of Life) เพื่อให้เห็นกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ทางด้านประเพณีและวัฒนธรรมที่ควรอนุรักษ์และพัฒนาเป็นมรดกชาติและเป็นแหล่งท่องเที่ยว เชิงวัฒนธรรมต่อไป

เชิงอรรถ

1. คำว่า “เจือนลือ” เป็นภาษาเขมรถิ่นไทยมาจาก 2 คำ คือคำว่า “เจือน” แปลว่า “ชั้น” ส่วนคำว่า “ลือ” แปลว่า “บน” รวมความแปลว่า ชั้นบน คือบริเวณที่สูงกว่าอีกพื้นที่หนึ่ง
2. คำว่า “เจือนกรом” เป็นภาษาเขมรถิ่นไทยมาจาก 2 คำ คือคำว่า “เจือน” แปลว่า “ชั้น” ส่วนคำว่า “กรом” แปลว่า “ล่าง” รวมความแปลว่า ชั้nl่าง คือบริเวณที่ต่ำกว่าอีกพื้นที่หนึ่ง
3. ยุคศิลปะทวาราวดี เป็นชื่อที่ใช้เรียกยุคที่มีการสร้างหลักฐานทางโบราณคดีในช่วงระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 5-16 ซึ่งมีอายุเก่ากว่ายุคศิลปะลพบุรี
4. คำนวนพื้นที่โดยนายพิชัย สิงห์ชัย ที่ประมาณการพื้นที่ด้วยการวัดพื้นที่จากภูเก็ตแมป (Google map)
5. การกำหนดขนาดของพื้นที่ชุมชนโบราณนั้นจะกำหนดไว้ 4 ขนาด คือ ชุมชนโบราณขนาด เล็กมาก มีพื้นที่เล็กกว่า 80 ไร่ ชุมชนโบราณขนาดเล็กมีพื้นที่ 80 – 200 ไร่ ชุมชนโบราณขนาดกลาง มีพื้นที่ 200 – 400 ไร่ ชุมชนโบราณขนาดใหญ่ มีพื้นที่มากกว่า 400 ไร่
6. ยุคศิลปะลพบุรีเป็นชื่อที่ใช้เรียกยุคที่มีการสร้างหลักฐานโบราณคดีในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 มีอายุหลังยุคศิลปะทวาราวดี
7. ชุมชนโบราณเมืองสุรินทร์เป็นชุมชนโบราณขนาดใหญ่มาก อยู่ใน 10 อันดับแรกของชุมชนโบราณที่สำรวจพบในประเทศไทย
8. สวนสาธารณะหนองยาวา เทศบาลได้พยายามเมืองทำเป็นสวนสาธารณะ ยังคงเหลือคูเมืองที่เน่าเหม็นให้เห็นหลังบ้านพักรองผู้ว่าราชการจังหวัดและสำนักงานอัยการจังหวัดสุรินทร์
9. บาราย (Baray) ภาษาเขมรถิ่นไทย จะเรียกว่า “ตะเปียง” หมายถึงบึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ (a large swamp) ซึ่งสมัยสุขทัยชาวยสยามจะเรียกว่า “ตระพัง”
10. เอกสารสำเนาโฉนดหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง ตำบลدم อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ จะเขียนชื่อบารายสำคัญทั้ง 4 แห่งนี้ว่า “หนองสระ” จึงยึดตามหลักฐานเอกสารขั้นต้น และความหมายตามพจนานุกรม มีได้แตกต่างกัน กล่าวคือ หนอง หมายถึง แอ่งน้ำ และ สระ หมายถึง แอ่งน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นเอองหรือคนชุด
11. หนองสระตามความพิเศษคือมีการขุดสระตรงกลาง มีลักษณะสระซ้อนสระ สระตรงกลางนี้เรียกว่า สระ “กนาล” สามารถเดินได้โดยรอบ คำว่า “กนาล” มาจากภาษาเขมรถิ่นไทยแปลว่า กลาง (in the middle of) เป็นสระศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านเรียกสระตานี้ว่า สระ “พระนารายณ์” หรือ “ตา-เนีย-เรียม”
12. เอกสารสำเนาโฉนดหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง ตำบลدم อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ บารายสำคัญ 4 แห่ง คือ หนองสระลำเจียง (สร. 0501), หนองสระตา (สร. 0502), หนองสระตรา (สร. 0503), หนองสระปือ (สร. 0496)
13. ภาษาเขมรถิ่นไทย “ເວີຍລເວັງ” มาจากคำ 2 คำ คือ “ເວີຍລ” แปลว่า “ທຸ່ງ (field)” อาจเป็นທຸ່งน้ำ ทຸ່งนา ส่วนคำว่า “ເວັງ” แปลว่า “ຍາວ (to be long)” รวมความคือທຸ່งน้ำยาว

14. หน้อลตីម เป็นภาษาเขมรถิ่นไทยมาจากคำ 2 คำ คือ “หน้อล” แปลว่า “ถนน” ส่วนคำว่า “ตីម” แปลว่า “น้ำ” รวมกันแล้วมีความหมายว่า ถนนน้ำ หมายถึงคันดินใช้เป็นคันกันน้ำ ปัจจุบันใช้เป็นถนนสัญจรระยะสั้น ๆ

15. ช่องระบายน้ำนี้ ภาษาเขมรถิ่นไทยเรียกว่า “กำปิง”

16. คือบริเวณที่ถูกตามสร้างโรงเรียน วิทยาลัย และโรงพยาบาลสุรินทร์

17. ปราสาทเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัฐประทศ จังหวัดสระบุรี เป็นปราสาทอิฐที่อยู่ในยุคเดียวกัน แต่ปราสาทภูมิเป็นมีอายุเก่ากว่าประมาณ 100-200 ปี ปราสาทเขาน้อยนี้ จะมีเจ้ารีกปราກภูอยู่ในตัวปราสาทด้วยอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤตเป็นเจ้ารีกหลักแรกที่ระบุศักราชอยู่ด้วยคือระบุมหามาศักราช 559 ตรงกับพุทธศักราช 1180 ซึ่งเป็นยุคหลังปราสาทภูมิเป็นแต่เป็นเจ้ารีกที่เก่าที่สุดในประเทศไทย

18. ในปี พ.ศ. 2505 ญูลนิจิบเต็กเชียงตึ๊งได้ประกอบพิธีขุดหาโครงกระดูกที่ฝังภายในเขตเทศบาลเมืองสุรินทร์ สามารถขุดโครงกระดูกได้จำนวนมาก ในบริเวณโโคกสูงกลางใจเมืองสุรินทร์ และนำไปประกอบพิธีทางศาสนาแผ่โครงกระดูกทั้งหมดเพื่อส่งดวงวิญญาณ รวมทั้งพบเศษกระเบื้องให้จำนวนมาก

19. เขาสายยมียอดภูเขาเตี้ย 3 ยอด ชาวบ้านเรียกว่า พนมปรือ (เขายาย) พนมแซเรีย (เขายันิ) และพนมกรือล (เขากอก) ซึ่งปราสาทเขาสายตั้งอยู่บนยอดเขาที่สูงที่สุด คือ ยอดเขายาย

20. ราชวงศ์ปัลลวะ เป็นราชวงศ์หนึ่งของอินเดีย ซึ่งมีอำนาจครอบครองดินแดนอินเดียตอนใต้ ราชพุทธศตวรรษที่ 9-13 (เริ่มเสื่อมอำนาจในราว พ.ศ. 1283) โดยดัดแปลงอักษรพราหมีเป็นอักษรเฉพาะของตน เรียกว่าอักษรปัลลวะ หรือ อักษรอินเดียใต้ รูปแบบตัวอักษรปัลลวะนี้จะเป็นต้นแบบของอักษรขอมที่ดัดแปลงใช้ต่อมาในสมัยพระนคร (Angkorian Scripts)

21. คำแปลโดย ผศ.ดร.กั้งวล คัชชิมา ผู้เชี่ยวชาญการอ่านเจ้ารีก อาจารย์ประจำคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และให้ความเห็นว่า เมืองภูมิเป็นคงจะมีความสำคัญในฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางอำนาจของพระเจ้าจิตรเสนรัชย์แรก

บรรณานุกรม

- คีดศิลป์ ลิ้มศรีสกุลวงศ์, 2555. บารายในจังหวัดนราธสีมาและจังหวัดสุรินทร์. การค้นคว้าอิสระ
หลักสูตรศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์. ภาควิชาโบราณคดี
บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- เด่นโขค มั่นใจ และคณะ, 2543. กรณีวิทยาบริเวณเทือกเขานมดงรัก. กรุงเทพฯ : การประชุมเสนอ
ผลงาน กธ. และฝึกอบรมประจำปีงบประมาณ 2542, 25-29 กรกฎาคม 2543.
- ทองเหลือง บุญพร้อม, 2536. ปราสาทภูมิปุน ปราสาทศิลปะแบบเขมรที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย.
สุรินทร์ : สำนักพิมพ์รุ่งนนกเกียรติอุฟเซ็ท.
- ทิวา ศุภจิรญา, 2536. สุรินทร์ : มงคลโลกทางวัฒนธรรมในประเทศไทย. สุรินทร์ : เอกสารประกอบ
การอธิบายในการสอน, 3-6 พฤศจิกายน.
- ทิวา ศุภจิรญา และผ่องศรี วนานิสน, 2523. ทะเบียนแหล่งที่ตั้งชุมชนโบราณในประเทศไทยจาก
หลักฐานรูปถ่ายทางอากาศ. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ราชดา สุทธิธรรม, 2544. ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น : โรงพิมพ์ขอนแก่นพัฒนา จำกัด.
- ราชดา สาระยา, 2547. อาณาจักรเจนละ : ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์ติชน.
- บุญสม สังข์สาย, 2536. รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณในจังหวัดสุรินทร์. สุรินทร์ : วิทยาลัย
ครุศาสตร์.
- _____, 2545. การใช้ที่ดินภายในบริเวณคูเมืองชั้นนอกและคูเมืองชั้นในของชุมชนโบราณ
เขตเทศบาลเมืองสุรินทร์ : กรณีศึกษาเปรียบเทียบ. สุรินทร์ : คณะกรรมการวิจัย
สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- ปฐม นิคมานนท์, 2539. อตุโลไม่มีได้เทียม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ พี.เอ.ลีฟวิ�.
- ปริyanุช จุมพร, 2548. การศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรบริเวณรอบ
เขานมรุ้งจังหวัดบุรีรัมย์ (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15-18). วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลป
ศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ไพบูลย์ สุนทรรักษ์, 2545. เมืองสุรินทร์ ใน สมาคมชาวสุรินทร์. กรุงเทพฯ : ไอ-เทคโนโลยีพิมพ์.
- ศรีศักร วัลลิโอดม, 2538. แบ่งอาณาจักรเมืองสุรินทร์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ติชน.
- ศิริพร สุเมරรัตน์, 2554. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองสุรินทร์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- ศิลปากร, กรม. 2529. จารึกในประเทศไทยเล่ม 1. อักษรปัลลวะหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-
14. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์การพิมพ์.
- _____, 2551. ปราสาทพนมรุ้ง. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ติชน.
- สันธนะ ประสงค์สุข, 2551. การเดินทางจากเมืองสุรินทร์ไปพนมดงรัก ในปี ค.ศ. 1884. จอม
สุรินทร์. 8(33), 84-113.
- อภิศักดิ์ โสมอินทร์, 2525. ภูมิศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พรศักดิ์แอนด์แอลโซไซด์.